

“HER AYETİN BİR ZAHİRİ BİR BÂTINI VARDIR” HADİSİNDEKİ ZAHİR VE BATIN KAVRAMLARI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Dilaver SELVİ*

Özet

Kur'an'ın zahiri ve batını meselesi, İslam aleminde devamlı gündemde olmuştur. Ayetlerin sırf zahirine bakarak hüküm verenler bulunduğu gibi, zahirî manalarını dikkate almadan sadece batını yorumlara dalarlar da olmuştur. Ehl-i sünnet alimleri ise "*Her ayetin, bir zahiri, bir batını, bir haddi ve bir matlai vardır*" hadis-i şerifi çerçevesinde ayetlerin, hüküm bildiren zahirî manaları yanında, hikmet içeren batını yönlerinin de bulunduğunu kabul etmiş, amelde zahiri esas alıp batını yorumları zahirî ölçülerle kontrol yoluna gitmişlerdir. Bu genel kabulde birlikte, Ehl-i sünnet içinde, daha çok batını mananın tanımını, sınırı ve uygulaması üzerinde farklı değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zahir, batın, yorum, işarî tefsir, sufi.

"Outwardly the their Western There are a Koran" on Hadith Zahir And Abdominal Concepts Reviews

Abstract

Exoteric and esoteric issue of the Quran, the Islamic world has been constantly on the agenda. External meanings of the verses just by looking at the provision as found in those who, without taking into account not only highlights the inner meanings of the apparent dalanlar interpretations have also been. If the scholars of Ahl al-Sunnah, "Each verse is a superficial, one their Western, there is a limit and a matlai" verses in the framework of hadith, that the apparent meanings of the terms, as well as highlights the inner wisdom that have accepted that there were aspects of their actions based on the apparent take highlights the inner the apparent path of the control measures of comments have gone. This together with general acceptance, the Ahl al-Sunnah, in more mana definition highlights the inner, boundary and different assessments have been made on the application.

Key Words: Zahir, abdomen, comments, ishârî exegesis, Sufi

* Dr., selvidilaver@gmail.com

Giriş

Kur'an'ın zahiri ve batını meselesi, sahabeden günümüze kadar hiç gündemden düşmemiştir. İslam aleminde ayetlerin sırf zahirine bakarak hüküm veren ve bu mantıkla oluşan mezhepler bulunduğu gibi;¹ zahirî manasını dikkate almadan sadece batınî yorumlara girerek nefsi, hissi, şeytanî ve hatta siyasî yorumlarına "din!" diyen ekoller de çıkmıştır. Birincilere "Haşeviye" (katı zahirci), ikincilere ise "Batınıye" fırkası denilmiştir. Bunların başka isimleri de vardır. İmam Gazalî bu iki gruptan birinin ifrat ve diğerinin tefrit halinde olduğunu belirterek onları tenkit etmiştir.² İmam Gazalî bu iki grubun görüşlerini reddetmek üzere iki kitap kaleme almıştır.³ İtikat ve amelde tavsiye edilen orta yol, Ehl-i sünnetin tercih ve takip ettiği usuldür. Bu usul, ayetlerin gerektiğinde usulünce tefsir ve tevil edilmesidir. Ehl-i sünnet, ayetlerin hüküm ve haber bildiren zahirî manaları olduğu gibi, hikmet, sır ve işaret içeren batınî yönlerinin bulunduğunu da kabul eder. Hükümde ayetlerin zahirini esas alır, batınî manaları, tevil ve işaretleri zahirî ölçülerle kontrol eder.

8 | db

Kur'ân-ı Hakim, Cenab-ı Hakk'ın en büyük rahmet, cemel, ke-mal ve kelim tecellisidir. O, yüce Allah'ın haber verdiği gibi, yeryü-zündeki ağaçlar kalem, denizler mürekkep olsa yazmakla bitireme-yeceği (Kehf 18/109; Lokman 31/27) ilahî kelimelere dahildir. Onun bir kısmı muhkem, bir kısmı müteşabihdir (Al-i İmran 3/7).

Müslümanlar, önce, muhkem-müteşabih bütün ayetlere imanla yükümlüdürler. Sonra ilahî muradı anlamak ve uygulamak için bazı ayetler üzerinde içtihadın gerekli olduğunda bütün İslam alimleri ittifak halindedir.

Kullar için izahı gerekli olan ayetlerin açıklanması birkaç şekilde gerçekleşmiştir. Bazı ayetleri Allah Teâlâ bizzat kendisi açıklar.

¹ Özellikle itikadî konulardaki nasları akli bir yoruma tabi tutmadan olduğu gibi kabul eden Selefîye ile hükümlerde ayetlerin zahirini esas alıp hiç teville girmeyen Zâhiriye mezhebi de bunlar arasındadır. Selefîye, Sahabe ve Tabiun'un oluşan ilk neslin itikadî mezhebidir. (bk. Özvarlı, M. Said, *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, 36/399-402). Zahirîye ise Dâvud ez-Zâhirî'nin (270/884) kurduğu fikhî bir mezheptir fakat İslam aleminde kabul görmemiştir. (bk. Nuredin Itr, *DİA*, 9/49-50).

² Taşköprüzade, *Miftâhü's-Sâde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevdûâtî'l-Ulûm*, (Tahk. Ali Dahrûc), s. 306 (Beirut 1998).

³ Gazalî, Haşeviye'nin görüşlerini çürütmek için *İlcamül-Avam an İlm'l-Kelam*'ı, Batınıye'yi ret ve iptal için de *Fedâihül-Bâtiniyye* adlı eserini yazmıştır. Kendisinden önce Fahreddin-i Râzî (606/1209) de *Esâsü't-Takdis* isimli eserini Haşeviyeyi ret için kaleme almıştır.

Bir kısmının açıklamasını Hz. Peygamber'e (s.a.v) bırakır. Bazı hususlarda Hz. Peygamber'e yeni hüküm koyma yetkisi verir. Kur'an ve sünnette açıklanmayan fakat bilinmesi gerekli olan bazı hususların da dinde fakih zikir ehli alimlere sorulmasını ister. (bk. Nisa 4/59, 83; Nahl 16/43; Enbiya 21/7; Furkan 25/59). Bu durum, bütün çağlara hitap eden İslam'ın canlılığını ve evrenselliğini ispat yanında, ümmet için bir rahmettir.⁴

Demek ki, yüce Allah bu ümmetin alimlerine, kitabının bazı hükümlerini beyan ve hikmetlerini ayan etmek için izin ve görev vermiştir. İşte Kur'an'ın zahirî hükümlerini konu eden tefsir ve tevil gibi onun hikmet ve işaretlerine yönelen batınî ilimler de bu izne ve ihtiyaca bağlı olarak gelişmiştir.

Kur'ân'ın zâhiri ve bâtını konusu, İslam akaidini ve fikhını yakından ilgilendirdiği gibi, tefsir ilmi açısından da önemlidir. Mesela "Tasavvufî Tefsir" diye de anılan işârî tefsirler, özellikle ayetlerin batınî manalarına yönelmenin sonucu ortaya çıkmıştır. Bu çalışmamızda, "*Kur'an'ın bir zahiri bir batını vardır*" hadisinin sıhhati, muhtevası, alanı ve sınırını tespit etmeyi hedefledik. Çalışmamız ayrıca Kur'an'ın özellikle batınî yönüne yönelen sufilerin yaptıkları işârî yorumların dindeki yerini, değerini ve temel ölçülerini anlamaya da ışık tutacaktır.

Önce, zahir batın terimleri üzerinde kısaca duracak, peşinden, makalemizin esasını teşkil eden, "*Her ayetin bir zâhiri bir bâtını vardır*" hadisinin senedi ve sıhhati üzerinde yapılan değerlendirmeleri tespit edecek ve daha sonra, hadisin içeriği üzerindeki açıklamalara geçeceğiz.

Hadis üzerindeki açıklamaları üç başlıkta inceleyeceğiz. Bunlar, rivayet, dirayet veya işaret yönü ağır basan tefsir sahiplerinin ve diğer İslam alimlerinin açıklamalarıdır. Bu çalışmada bütün tefsirlere değil, özellikle ilgili hadis üzerinde açıklamalar yapan temel eserlere müracaat edilmiştir. Müracaat imkanı bulamadıklarımız da mevcuttur; ancak ulaştığımız eserlerin yaptığı açıklamalar, zahir-batın konusunda ortak kanaati yansıtacak niteliktedir.

A. Zahir ve Batın Terimleri

⁴ Kur'an'da ilahî hükümlerin beyan şekilleri hakkında geniş bilgi için bk. bk. Abdülğani Abdülhâlık, *Hücciyetü's-Sünne-Sünnetin Delil oluşu*(Trc. Dilaver Selvi), s. 180-186, (Şüle Yayınları: İstanbul 1996).

Zahir, lügatte, açık olan şey demektir.⁵ Bir şeyin görünen kısmına, dış yüzüne, üst kısmına “zahir” denir. Bu kelimedden türetilerek kullanılan pek çok mana vardır. Bunlar içinde “ortaya çıkmak”, “bir meselenin gizli yönünü ortaya çıkarmak” gibi manalar, konumuzla ilgilidir. Batın ise, zahirin zıddı olup kapalı, gizli, herhangi bir şeyin iç kısmı demektir.⁶

Zahir-batın kelimeleri, ıstılah olarak, farklı ilim dallarında değişik manalar kazanmıştır. Bu iki kelime, birlikte kullanıldığı gibi, ayrı ayrı da kullanılır.

Zahir-bâtın kelimeleri, bizzat Kur’ân’da geçer. Mesela, Allah Teâlâ’nın, “ez-Zahir” ve “el-Bâtın” (Hadid 57/3) isimleri buna bir örnektir. Ayetlerde ayrıca, zahirî ve bâtinî nimet (Lokman 31/20), zahirî ve bâtinî günah (Enâm 6/120, 151); dünyanın zahiri (Rum 30/7) gibi ifadeler kullanılır. Hadislerde de konumuzu teşkil eden hadiste olduğu gibi zahir ve bâtin ifadelerine rastlamak mümkündür.

10 | db

Zahir kelimesi bir terim olarak fıkıh usulünde, tefsirde, nahivde ve tasavvufta da kullanılmaktadır.

Fıkıh usulünde zahir, manasının anlaşılması için haricî bir kari-neye ihtiyaç duyulmayacak şekilde bu manaya açık olarak delalet eden, fakat te’vil ve tahsis ihtimaline açık bulunan ve kendisinden çıkarılan hüküm sözün asıl sevk sebebi olmayan lafızdır.⁷ Bu lafız tek bir kelime olabileceği gibi, tam bir kelam yani cümle de olabilir.⁸ Hanefilere göre zahir, mana ve muradı ifadedeki açıklık yönünden nass, müfesser ve muhkemden sonra gelir. Yani zahir, diğerlerine göre manaya delalet yönünden en zayıf lafızdır.⁹ Zahirin

⁵ Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali el-Hanefî, *Keşşâfu Istilâti'l-Funûn*, 3/173 (Beirut 1998).

⁶ bk. Ragıb el-İsfehânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'an* (Tahk. Saffan Adnan Dâvûdî), s. 540-541.

⁷ Zekiyüddin Şa’ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)* (Trc. İbrahim Kafî Dönmez), s. 314 (Ankara 1990). Bedrân Ebü'l-Ayneyn Bedrân, *Usûlü'l-Fıkhî'l-İslâmî*, s. 403. (İskenderiye trs.). Bedrân, yukarıdaki tarife şunu ekler: Zahir, Hz. Peygamber zamanında neshi de kabul eden yani nesh ihtimali olan lafızdır. Zahirin tanım ve hükümleri için ayrıca bk. Tahânevî, Muhammed Ali b. Muhammed el-Hanefî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûn*, 3/173-175; Zeydân, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*, s. 338-340 (Dersaâdet: İstanbul trs).

⁸ Tahânevî, a.g.e, 3/174.

⁹ Hanefilerin dışındaki bazı Maliki ve Şâfiler, lafızları açıklık bakımından zahir ve nass şeklinde ikili bir taksime tabi tutmuşlardır. bk. Zekiyüddin Şa’ban, a.g.e, s. 309-310.

zıddı, “hafi’dır.¹⁰ Zahire, “meczaz”, nassa “hakikat” diyenler de olmuştur. Gazâlî, zahiri, kesin olmaksızın galip zanla tespit edilen ve tercihe şayan olan mana olarak görür.¹¹

Tefsirde zahir, başka bir manaya da ihtimali bulunan lafızdır. Bunlar içinde birinci ihtimal tercih edilir. Buna göre zahir, nassın zıddıdır. Nass, manası açık olup başkasına ihtimali olmayan lafızdır. Eğer birkaç manaya muhtemel olan bir lafız, bir delille ikinci ihtimale göre yorumlanırsa buna “te’vil”, lafza “müevvel” denir.¹²

Nahivde zahir, cümle içinde açıkça zikredilen isme denir. Buna “muzhar” da denir.¹³ Zıddı, “mudmar”dır. Yani cümle içinde failin açık isimle değil, zamirle zikredilmesidir.

Tasavvufa gelince, sufiler, zahir- batın tabirini genellikle birlikte kullanırlar. Mesela, zahirî ve bâtinî ilim, zahirî ve bâtinî düşman, zahirî ve bâtinî nimet, zahirî ve bâtinî göz, zahirî ve bâtinî alem gibi...

Sufilere göre zahirî ilim, dile ve akla dayalı, tedrisatla ve çalışarak öğrenilen ilimdir. Batınî ilim, kalple öğrenilen, ferasete dayalı, Allah tarafından kulun kalbine ilham edilen ilimdir.¹⁴

İmam Gazâlî’ye göre, zahir ilmi, dış azalarla yapılan amellerin ilmidir; batın ilmi ise kalplerin amelini ait ilimdir.¹⁵ Ona göre, sıddık ve mukarrabun kulların sahip oldukları mükâşefe ilmi de batın ilmi olup bütün ilimlerin gayesidir.¹⁶

¹⁰ bk. el-Habbâzî, Ebû Muhammed Ömer b. Muhammed b. Ömer (691/1292), *el-Muğnî fî Usûli’l-Fıkh* (Tahk.: Muhammed Mazhar Bekâ), s. 128 (Mekke 1403 hicrî, 1. Baskı).

¹¹ bk. Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Menhûl min Ta’likâti’l-Usûl* (Tahk.: Muhammed Hasan Heytû), s. 244-245 (Beyrut 1998, 3. Baskı).

¹² bk. Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân* (Ta’lik: Mustafa Dibboğa), 2/1220 (Beyrut 2006).

¹³ Tahânevî, a.g.e, 3/173. Ayrıca bk. *el-Müncid fî’l-Lüğa*, z-h-r maddesi.

¹⁴ İlmin zahir ve batın kısımları hakkında geniş bilgi için bk. el-Mekkî, Ebû Talib Muhammed b. Ali b. Atıyye (386/996), *Kütü’l-Kulûb fî Muâmeleti’l-Mahbûb ve Vasfu Tariki’l-Mürîd ilâ Makâmi’t-Tevhid-Kalplerin Azığı* (Trc. Yakup Çiçek-Dilaver Selvi), 2/67 vd. (Semerkand yayınları: İstanbul 2003); Serrac, Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed et-Tûsî (378/988), *el-Lüma’ fî Tarihi’t-Tasavvufi’l-İslâmî* (Tahk.: Kamil Mustafa Hendâvî), s. 25-26 (Beyrut 2007, 2. Baskı).

¹⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulumi’d-Din*, 1/13. Ayrıca bk. Serrac, a.g.e, s. 25.

¹⁶ Gazâlî, a.g.e, 1/38.

Bir diğer taksime göre, zahirî ilim, dünyevî ilimler; batınî ilimler ise, ahiret ilimleridir.¹⁷

Sufiler, zahir ve batın ayrımını şu hadislerle dayanarak yaparlar:

“İlim ikidir; Biri kalpte sabit olan (manevî) ilimdir ki asıl faydalı olan ilim budur. Diğeri de dilde kalan (zahirî) ilimdir. Bu da Allah’ın kullarına karşı delil olarak kullandığı bir ilimdir.”¹⁸

“Öyle ilimler vardır ki gizli hazine gibidir, onu ancak aziz ve celil olan Allah’ı yakinen tanıyan (marifet ehli) alimler bilir. Onlar bu ilimlerden bahsettiklerinde onu ancak, yüce Allah’tan gafil kimsele-rinkar eder.”¹⁹

Zahiri düşman, savaş halindeki kâfir, müşrik ve münafıklar; batınî düşman ise, içteki nefis ve şeytandır.

Zahirî nimet, vücut, sıhhat, afiyet, yeterli rızık ve mal gibi dünyevî zenginlikler; batınî nimet ise, ilim, akıl, yakın ve marifet gibi manevî ihسانlardır.²⁰

12 | db

Zahirî göz, kafadaki baş gözü; batınî göz ise kalpteki basiret gözüdür.

Zahirî alem, beş duyu organıyla bilinen, hissedilen ve görülen maddî alemdir. Ona müşahede alemi, dünya alemi, halk alemi, suretler alemi, hikmet alemi, sebepler alemi, teklif alemi, kevnü fesat alemi, süflî alem, cismânî alem ve zülmânî alem de denir. Batınî alem ise, akıl ve irfan nuruyla bilinebilen ve basiret gözüyle görülebilen gayp alemidir. Bu aleme, emir alemi, melekût alemi, hakikat alemi, sırlar alemi, mana alemi, ulvî alem, ruhânî alem ve nurânî alem de denir.²¹

Şimdi, çalışmamızın esasını oluşturan hadisin senet ve muhteva yönünden incelemesine geçiyoruz.

¹⁷ Firûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b . Yakup, *Basâriu Zevî't-Temyîz fî Letâifil-Kitâbi'l-Azîz* (Tahk.: Muhammed Ali Neccâr), 3/550. (Beirut trs.).

¹⁸ Dârimî, Mukaddime, 33; İbn Abdilber, *Beyani'l-İlm*, 1/190-191; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 8/133; Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb* nr. 140; Zebidî, *İthâfî's-Sâde*, 1/349.

¹⁹ Deylemî, *Firdevsü'l-Ahbar*, nr. 799; Münzirî, *et-Terğîb*, nr. 141; Ali Muttakî, *Kenzü'l-Ummal*, nr. 28942.

²⁰ İbn Acibe, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdî, *el-Bahrü'l-Medîd fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Tahk.: Ömer Ahmed er-Râvî), 5/374-375. (Beirut 2002, 1. Baskı).

²¹ bk. Necmuddin-i Kübrâ, Ahmed b. Ömer b. Muhammed, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye fî't-Tefsiri'l-İşârî es-Sûfî* (Tahk.: Ahmed Ferid el-Mezîdî), 2/366 (Beirut 2009, 1. Baskı); Bursevî, İsmail Hakki, *Ruhu'l-Beyân* (Ta'lik ve tashih: Ahmed Ubeydû İnâye) 3/73 (Beirut 2001, 1. Baskı).

B. Rivayet İlmî açısından “Kur’ân’ın her ayetinin bir zâhiri bir bâtını vardır” Hadisinin Değerlendirilmesi.

Makalemize konu olan hadis-i şerifin tamamı şöyledir: “Her bir ayetin bir zâhiri bir bâtını vardır. Her ayet için bir had (sınır) ve her had için bir matla' (hakikatini müşahede yeri) vardır.”

İbn Cerir-i Taberî (310/922), hadisin tamamını senediyle Abdullah b. Mesut’tan rivayet etmiştir.²²

Ebû Ya’la el-Mevsilî (307/919) hadisi, Abdullah b. Mesut’tan, iki ayrı yoldan rivayet etmiştir. Birinci senette, az bir değişiklikle hadisin tamamını,²³ ikinci senette ise, “Her harfin (ayetini) bir zâhiri bir bâtını vardır” şeklinde daha kısa bir rivayeti zikretmiştir.²⁴

Heysemî (807/1405), *el-Mecmaü’z-Zevaid* isimli hadis mecmuasında, Ebû Ya’la’nın iki rivayetini de vermiş, senet değerlendirmesinde, hadisin ricalinin “sika” olduğunu belirtmiştir.²⁵

Heysemî aynı hadisi Bezzar’ın²⁶ da rivayet ettiğini, onun senedindeki ricalin de “sika” kimseler olduğunu kaydeder.²⁷

Taberânî (360/971), hadisi, ilk kısmıyla senediyle birlikte Abdullah b. Mesut’tan rivayet etmiştir.²⁸

Süyûtî (911/1505), *el-Câmiüs-Sağır* isimli hadis mecmuasında, hadisi Taberânî’nin rivayetiyle nakletmiş ve senet değerlendirmesinde “Hasen” kaydını koymuştur.²⁹

el-Beğâvî(516/1122), yukarıda zikredilen hadis-i şerifi tamamıyla, *Meâlimü’t-Tenzîl* isimli tefsirinin mukaddimesinde senediyle birlikte Abdullah b. Mesuttan rivayet etmiş ve peşinden her ayetin zâhiri, batını, haddi ve metlâı hakkında açıklamalarda bulunmuş-

²² Taberî, Muhammed b. Cerir, *Câmiül-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân* (Tahk.: Abdullah b. Abdülmuhsin-i Türkî) 1/22 (Riyad 2003).

²³ Ebû Ya’la, Ahmed b. Ali *el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, Müsnedü Ebî Ya’la el-Mevsilî* (Tahk.: Hüseyin Selim Esed), nr. 5127 (Beyrut 1998).

²⁴ Ebû Ya’la, a.g.e, nr. 5381.

²⁵ Heysemî, Nuruddîn Ali Ebî Bekir, *Mecmaü’z-Zevâidve Menbaü’l-Fevâid*, 7/152 (Beyrut 1982).

²⁶ bk. Bezzar, *Müsned* (nr. 2313).

²⁷ Heysemî, a.g.e, 7/152.

²⁸ Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu’cemü’l-Kebîr* (Tahk.: Hamdî Abdülmecid es-Selefi). nr. 10107 (Beyrut 2002). *el-Mu’cemü’l-Evsat* (Tahk.: Muhammed Hasen İsmail eş-Şâfi) nr. 773 (Dârü’l-Fikr: Beyrut 1999).

²⁹ 238; Süyûtî, Abdurrahman Celalüddin, *el-Câmiü’s-Sağır fî Ehâdisi’l-Beşiri’n-Nezîr*, nr. 2727, (Dârü’l-Fikr: Beyrut trs.).

tur.³⁰ el-Beğâvî, aynı hadisi *Şerhü's-Sünne* isimli eserinde, başka bir senetle Hasan-ı Basrî'den mürsel olarak rivayet etmiş, hadisin Abdullah b. Mesut yoluyla gelen rivayetini senetsiz olarak zikretmiş, ayrıca hadis üzerindeki açıklamaları nakletmiştir.³¹

İbn Hibban (354/965), hadisin, “Her ayetin bir zahiri bir batını vardır” kısmını, sahihinde senediyle birlikte Abdullah b. Mesut’tan rivayet etmiştir. Eseri tahkik eden Şuayp Arnavut, hadisi “Hasen” olarak değerlendirmiştir.³²

Nasırüddin-i Elbânî, hadisi “zayıf” olarak değerlendirmiş fakat rivayet senedine itimat edenlerin onu sahih gördüğünü ilave etmiştir.³³

Muhammed el-Gimârî (1380/1961) ise, hadisi mürsel ve merfu olarak nakleden çeşitli kaynakları zikrettikten sonra İbn Hibban’ın Sahihinde rivayet ettiği bu hadisin “sahih” olduğunda bir şüphe olmadığı sonucuna varmıştır.³⁴ Kanaatimize göre, yukarıda zikrettiğimiz kaynaklarda "mevdu" kaydı bulunmayan hadisin, Hz. Peygamber'e (s.a.v) nispetinde bir şüphe olmadığı gibi, ilgili alanlarda delil olarak kullanılmasında da bir sakınca yoktur.

14 | db

C. Hadiste Geçen “Zahir-Batın” Kavramları Üzerinde İslam Alimlerinin Değerlendirmeleri

1. Rivayet Yönü Ağır Basan Tefsir Sahiplerinin Değerlendirmeleri

Kur'an'ın zahiri-batını meselesi, sahabe zamanında konu edilmiş ve ilk açıklamalar Ashabın ileri gelen alimleri tarafından yapılmıştır.

³⁰ bk. Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud, *Meâlimü't-Tenzîl* (Tahk.: Halid Abdurramhan el-Âk-Mervan Sivâr), 1/35 (Beyrut 2002).

³¹ Beğavî, *Şerhü's-Sünne* (Tahk.: Ali Muhammed Muavvad-Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 2003), 1/214 (nr. 122).

³² İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. İbni Hibban b. Ahmed el-Büstî, *Sahihu İbn Hibban bi Tertibi İbn Belabân* (Tahk.: Şuayp Arnavut), 1/276, nr. 75, (Beyrut 1997).

³³ Elbânî, Muhammed Nâsırüddin, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevdûa*, 6/559-560, nr. 2989, Riyad 2000.

³⁴ bk. el-Gimârî, Muhammed b. Siddîk el-Hasenî, *el-Müddâvî li İleli'l-Câmiî's-Sağîr ve Şerhayi'l-Münâvî*, 3/52-53 (Beyrut 1996). el-Gimârî, el-Firyâbî'nin (301/913) hadisi, tefsirinde Hasan-ı Basrî'den mürsel olarak, İshak b. Râhuye'nin (238/853) ise Müsnedinde merfu yolla rivayet ettiğini kaydeder.

Hız. Ali (r.a), "Kur'an'ın zahiri, kullara emredilen ameldir; batını ise gizli ilimdir" demiştir.³⁵ Buradaki gizli ilim ifadesinden maksadın, ehline bilenebilecek ilimler olduğu anlaşılmaktadır.

Hız. Ali'nin bu konudaki diğer bir değerlendirmesi şöyledir: "Her ayetin dört manası vardır: Zahir, batın, had ve matla. Zahiri, tilavetine aittir. Batını, anlayışla ilgilidir. Had, haram ve helal bildiren hükümlerdir. Matla' ise, Allah'ın kullarından muradıdır."³⁶

Hız. Ali'nin, Abdullah b. Abbas'ı, Haricileri ikna etmeye gönderirken, "Onlarla tartış, fakat kendilerine Kur'an'la delil getirme; çünkü Kur'an'ın pek çok farklı manası ve değişik bakış açıları vardır; bunun için onlarla sünneti delil göstererek tartış"³⁷ sözü de, Kur'an ayetlerinin bir çok manaya muhtemel olduğuna çeşitliliğine işaret etmektedir.

Ayetlerin zahiri ve batını hakkında ilk açıklamalardan biri, müfessirlerin piri Tercümanü'l-Kur'an Abdullah b. Abbas'a(r.a) aittir. O, der ki:

"Kur'ân, birçok bölüm ve ilimler içerir. Onda, zahir ve batın olan birçok şey vardır. Onun insanı hayrette bırakan ilimleri bitmez; ilimlerinin sonuna ulaşamaz. Kim ona yumuşaklıkla dalarsa kurtulur; ona sert olarak dalan kimse batıp helak olur. Onda birçok haberler, misaller, helal ve haramı bildiren hükümler, nâsih, mensûh muhkem müteşâbih zahir ve batın ayetler vardır. Onun zahiri, okunuşu;batını ise, tevilidir. Kur'ân'ı öğrenmek için alimlerin meclisinde bulunun, aman sefihlerden uzak durun."³⁸

İbn Abbas'ın (r.a) diğer bir uyarısı şöyledir: "Kur'an'ın birçok izah yönü vardır; siz onu en güzel şekilde yorumlayın!"³⁹

³⁵ bk. Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (548/1153), *Mefâtihi'l-Esrâr ve Mesâbihü'l-Ebrâr* (Tahk.: Muhammed Ali Âzerşeb), 1/66, (Tahran 2008).

³⁶ Şehristânî, a.g.e, 1/67. Şehristânî, aynı sayfada, Cafer-i Sadık'ın şöyle dediğini nakleder: "Allah'ın kitabı dört şeyi içerir: İbare, işaret, letâif, hakâik."

³⁷ İbnü'l-Esir, Ebü's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî Garibi'l-Hadîsve'l-Eser* (Ta'lik: Ebü Abdurrahman Salah b. Muhammed b. Uveyda), 1/427 (Beyrut 1997). Haberin tamamı için bk. Abdülgani Abdülhâlık, *Hücciyetü's-Sünne*, s. 110-111.

³⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/1220. Buradaki kayda göre haberi, İbn Ebî Hatim, Dehhak'tan rivayet etmiştir. Ayrıca bk. Zerkânî Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/500 (Beyrut 2005).

³⁹ Süyûtî, a.g.e, 2/1207; Deylemî, Şehredar b. Şûriye, *Firdevsü'l-Ahbar*, nr. 4707. Buradaki dip not kaydında, sözün merfu bir haber olduğu zikredilir.

Ebü'd-Derdâ (r.a), "Bir adam, Kur'ân için birçok izah yönü görmedikçe, gerçek fakih olamaz"⁴⁰ derken, Kur'ân'da, ehil olanlar için bakılacak birçok yönün bulunduğu dikkat çekmiştir.

İbn Cerir-i Taberî(310/922), bu hadis-i şerifi, senediyle birlikte şu şekilde zikretmiştir: "*Kur'ân yedi harf üzere indirildi; ondan her harfin bir zahirî bir bâtını vardır. Yine her harfin bir haddi (sınırı) ve her had için de bir matla' (veya muttala') vardır*".⁴¹

Taberî, "Yedi harf" üzerinde uzunca açıklamalar yaptıktan sonra, ayetlerin zahir ve bâtını hakkında şöyle demiştir:

"Ayetlerin zahirî, okunuşudur; bâtını ise, onun gizli olan tevildir. Hz. Peygamber'in (s.a.v), "*Ayetlerden her bir had için bir matla' (veya muttala') vardır*" sözünün manası şudur: "Allah Teâlâ'nın, Kur'ân'da sınırlarını belirlediği helal, haram ve diğer hükümlerden her biri için, belirlenmiş (yapan için) bir sevap ve terk eden için bir azap vardır; kul onu ahirette görür, kıyamet günü onunla karşılaşır."⁴²

16| db

Mâverdî, (450/1068) *en-Nüketü ve'l-Uyûn* isimli tefsirinin mukaddimesinde, "*Her ayetin bir zahiri ve bir batını vardır*" hadisine yer verir, onun âhad haberlerden olduğunu belirterek açıklamasına geçer ve her ayetin zahir-batını hakkında şu dört yorumu nakleder:

1. "Ayetin batınına araştırıp onu zahiri ile kıyasladığında gerçek manasına ulaşırsın." Bu yorum, Hasan-ı Basrî'ye aittir.

2. "Ayetlerde anlatılan kıssalar, zahiri olarak önceki milletlerin helakini haber vermektedir; onun batını ise sonra gelenlerin ondan ibret almasıdır." Bu yorum, Ebû Ubeyde Kasım b. Sellam'a aittir.

3. "Kur'an'daki her ayetle bir topluluk amel etmiştir; daha sonra onunla amel edecek bir topluluk da bulunacaktır." Bu yorum, İbn Mesud'a (r.a) aittir.

4. "Ayetin zahiri, onun lafzıdır; batını ise tevilidir." Bu yorum, Cahız'a aittir.

⁴⁰ bk. İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b Meni' el-Hâşimî, *Tabakâtü'l-Kübrâ* (Tahk.: Muhammed Abdülkâdir Atâ), 2/273 (Beyrut 1998); Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakâtü'l-Asfiya*, 1/271 (Beyrut 2007, 3. Baskı); Süyûtî, *a.g.e.*, 2/1221; Sühreverdî, Ömer b. Muhammed, *Avarifü'l-Mearif* (Trc. Dilaver Selvi), s. 26 (Semerkand: İstanbul 2011, 8. Baskı).

⁴¹ İbn Cerir, *a.g.e.*, 1/22.

⁴² İbn Cerir, *a.g.e.*, 1/66-67.

Mâverdî, hadisin, “*Her ayetin bir haddi vardır*” kısmı için şu iki yorumu zikreder:

1. Her ayet için, Allah Teâlâ'nın murat ettiği manalardan bir nihayet noktası vardır.
2. Ayette zikredilen her hüküm için belirli bir sevap veya azap vardır.

Mâverdî, hadisin, “*Her had için de bir matla (hakikatini müşahede yeri) vardır*” kısmı hakkında da şu iki yorumu zikreder:

1. Ayetlerin bütün gizli mana ve hükümlerini bilmeye ulaştıracak ve onlardaki muradı öğretecek bir nokta vardır.
2. İnsanın hak ettiği bütün sevap ve azaplar ahirette önüne çıkacak ve her birinin karşılığını görecektir.”⁴³

Mühyî's-sünne el-Begâvî (516/1122), yukarıda zikredilen hadis-i şerifi, *Meâlimü't-Tenzîl* isimli tefsirinin mukaddimesinde senediyle birlikte zikrettikten sonra, hadisin ravilerinden Ali b. Zeyd'in şöyle söylediğini nakleder:

"Kendisinden bu hadisi dinlediğim Hasan-ı Basrî'ye, "*Her had için bir matla' vardır*" sözünün manası nedir?" diye sordum, Hasan-ı Basrî, "Bir topluluğun onun hakikatini anlayıp kendisiyle amel etmesidir" dedi. Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam der ki: "Hasan-ı Basrî'nin bu sözünün, Abdullah b. Mesud'un (r.a), 'Kur'ân'ın her bir harfi yahut ayetiyle amel eden bir topluluk olmuştur yahut amel edecek bir topluluk olacaktır' sözüyle aynı manada olduğunu düşünüyorum."

Beğavî, Kur'ân'ın zahiri ve bâtını konusunda yapılan açıklamaları şöyle özetler:

1. Zâhir Kur'ân'ın lafzı, bâtın ise onun tevilidir.
2. Kur'ân'ın zâhiri, Allah Teâlâ'nın bir kavme gazabından ve onlara azabından haber verdiği kıssalardır. O, zahirde bir haberdir, bâtını ise, onların yaptığı şeylerin benzerini yapan kimsenin başına da onlara gelen azabın geleceğine dikkat çekerek kulu sakındırır.
3. İnen ayetin zahiri, ona iman etmek, bâtını ise, gereğince amel yapmaktır. Bütün ayetlerde şu iki durum birlikte zikredilir:

⁴³ Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habib, *en-Nüketü ve'l-Uyun-Tefsirü'l-Mâverdî*, (Tahk.: Abdülmaksûd b. Abdurrahîm), 1/40-42 (Beyrut 2007, 2. Baskı).

Emir-nehiy, müjde-tehdit, öğüt-misal, geçmişte olan ve gelecekte olacak şeyler. Bütün bunlara, iman ve tasdikten sonra, gereğince amel etmek gereklidir.

Emirle amel, onu yapmaktır. Nehiyle amel, ondan sakınmaktır. Müjde ile amel, onu elde etmeye rağbet etmektir. Tehditle amel, ondan korkmaktır. Öğütlerle amel, onları tutmaktır. Misallerle amel, onlardan ibret almaktır.

4. Kur'ân'ın zâhiri, Allah Teâlâ'nın, "*Kur'ân'ı ağır ağır, tâne tâne hakkını vererek oku*" (Müzemmil 73/4) ayetinde bildirdiği gibi onu indiği şekilde okumak, bâtını da o âyetler üzerinde derinlemesine düşünmek ve tefekkür etmektir. Allah Teâlâ, bu konuda şöyle buyurmuştur:

"*Bu Kur'ân, ayetlerini iyiden iyiye düşünsünler ve temiz akıl sahipleri ibret alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.*" (Sâd 38/29). Kur'ân'ı güzel okumak, talim ve ders yoluyla olur; onu güzel anlamak ise, sadık niyet, hürmet ve saygısını yüce tutmak ve temiz helal lokma yemeye bağlıdır.

18 | db

Beğavî, hadis-i şerifin, "*Her harfin bir haddi (sınırı) ve her had için de bir matla' (veya muttala') vardır*" kısmı hakkında şu açıklamaların yapıldığını kaydeder:

Her harfin haddi, onu okurken durulması gereken noktada durmaktır; ayetin tefsirinde de aynı şekilde hareket etmektir. Yani, ayetleri, Hz. Osman'ın çoğalttığı imam mushafın kaidelerine göre okumak ve onu tefsir ederken de, nakledilen ve işitilen doğru haberlerin dışına çıkmamaktır.

Hadisteki, "Matla", yükselecek yer demektir. Yani, her ayet için onun taşıdığı ilmi anlamaya ulaşılacak bir yer ve bir makam vardır.

Matla'nın derin anlayış olduğu da söylenmiştir. Hiç şüphesiz Allah Teâlâ, Kur'ân üzerinde güzelce düşünen ve tefekkür edenlere öyle anlayışlar ve manalar açar ki onu başkasına açmaz. Her bileninin üzerinde daha iyi bilen biri vardır.

Beğavî, bu arada, Ebü'd-Derdâ'nın (r.a), "*Kişi, Kur'ân için birçok izah ve yorum şekilleri bilmedikçe, tam manasıyla fakih olamaz*" sözünü de naklederek, fakihte bulunması gereken önemli bir sığata işaret eder.⁴⁴

⁴⁴ Beğavî, *Şerhü's-Sünne*, 1/214-215.

İbnü'n-Nakib el-Makdisi el-Hanefi(698/1298),⁴⁵ Kur'ân'ın zâhiri ve bâtını konusunda, Beğavî'nin açıklamalarına şu ilaveyi yapmıştır:

"Kur'ân'ın zâhiri, zahir ilmüne sahip kimselere açılan zahirî manalarıdır; bâtını ise, Allah Teâlâ'nın hakikat ehli ariflere bildirdiği sırlardan içerdiği şeylerdir."⁴⁶

Rivayet tefsirinin baş temsilcilerinden olan Süyûtî (911/1505), konumuzla ilgili hadisi *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı meşhur eserinde incelemiştir, hadisi el-Firyâbî'nin senediyle rivayet ettiğini zikrederek, Mâverdü'nin naklettiği dört görüşe, İbnü'n-Nakîb'in görüşünü eklemiştir, İbn Abbas'ın Kur'ân'ın zahirî ve batınıyla ilgili sözüne yer vermiş ve bu arada ismini açıklamadığı bir alimin şu tarifini nakletmiştir:

"Kur'ân'ın zahirî, onun okunuşu; bâtını, manasının anlaşılması; haddi, helal ve haram bildiren hükümleri; matlâ ise, müjde ve tehditlerine dikkat kesilmektir."⁴⁷

Şerefüddin et-Tîbî (743/1342), *Şerhü't-Tîbî alâ Mişkâti'l-Mesâbîh* adlı hadis şerhinde, bu hadis-i şerifi açıklarken, Beğavî'nin yaptığı tarifleri zikreder ve ilaveten der ki:

"Kur'ân'ın zahirî, onun nakil yoluyla yapılan açıklaması; bâtını ise, tevil yoluyla açığa çıkarılan gizli yönüdür."

et-Tîbî, el-Kevâşî'den konuyla ilgili şu yorumu nakleder: "Tefsir, rivayetle ilgilidir; tevil ise dirayetle ilgilidir. Ayetlerin haddi ve matlâ yani müşahede yeri için bir son yoktur; çünkü onlar, arifibillah zatların yoludur. Onlar, Allah Teâlâ ile kulları içinden seçtiği peygamberleri ve velileri arasında bir sırdır. Ayetlerin zahirine ulaşma yolu, Arapçayı güzel öğrenmek ve ayetlerin zahirî manalarıyla ilgili nakilleri iyi tespit etmektir. Ayetlerin bâtınına ulaşma yolu ise, nefsi günahlardan temizlemek ve riyazetle terbiye etmektir."⁴⁸

Bedrüddin Zerkeşî, (794 hicrî) *el-Burhân fî Ulumi'l-Kur'ân* isimli eserinde, hadisle ilgili açtığı bölümde, Allah'ın kitabının derin bir

⁴⁵ İbnü'n-Nakîb el-Makdisî Ebû Abdullah Cemaluddin Muhammed b. Süleyman el-Belhî (v. 698/1298), müfessir, mutasavvıf ve Arap dili alimidir. *Mukaddimetü Tefsiri İbnü'n-Nakîb* adlı eseriyle, *et-Tahrir ve't-Tahbîr* adlı tefsiri önemli eserlerindedir. bk. Bırsık, *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, 21/165-166.

⁴⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/1220.

⁴⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/1220.

⁴⁸ et-Tîbî, Şerefüddin Hasan b. Muhammed, *Şerhü't-Tîbî alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*, 1/435 (Beyrut 2001).

deniz olduğunu, onun mana ve inceliklerini ancak ilimlerde mütebahhir, gizli-açık her halinde Allah'tan korkan, şüpheli şeylerden dahi kaçınan, hak söze candan kulak verip kalbiyle şahit olan kimselerin anlayabileceğini hatırlatarak der ki:

“Ayetlerin lafızlarını avam, işaretlerini havas, inceliklerini evliya, hakikatlerini de peygamberler anlar.”

Zerkeşî, ayetlerin zahiri, batını, haddi ve matlaı hakkında önce şu kısa açıklamayı yapmıştır:

“Ayetin zahiri, onu düzgün okumaktır.

Ayetin batını, içindeki ilahi muradı ve mesajı doğru anlamaktır.

Ayetin haddi, helali ve haramı güzelce açıklamasıdır.

Ayetin matlaı, yani hakikatinin müşahede edilmesi ise, haber verdiği müjde ve azapların bildirdiği şekilde ortaya çıkmasıdır.”⁴⁹

Zerkeşî, daha sonra Maverdi'nin zikrettiği dört yorumu nakleder ve onların içinde Ebû Ubeyde'nin sözünün, hadisin muradına en yakın olduğunu söyler.⁵⁰

20| db

Molla Aliyyü'l-Kârî (1014/1605), *Mirkâtü'l-Mefâtih* adlı eserinde, Kur'ân'ın zahirî ve bätınıyla ilgili hadis-i şerifi açıklarken Beğavî ve Tîbî'nin açıklamalarını verdikten sonra ayrı olarak şu tarifleri eklemiştir:

Kur'ân'ın zahirî, ona iman edip gereğince amel etmek, bätını ise, fazilet derecelerine göre kulların farklı anlayışlarıdır.

Kur'ân'ın zahirî, açık manasıdır; bätını ise onun gizli olanıdır. Bu gizli kısmı, Allah ile seçilmiş kulları arasındaki bir sırdır.

Hadisin "*Her haddin bir matlaı vardır*" kısmına gelince Kur'ân'ın haddi, kulu engelleyen kısımlarıdır. Kulları, belirlenen sınırların dışına çıkmaktan men ettiği için onlara "Allah'ın hududu" denir.

Matla', yüksek bir yerden çıkıp etrafa bakma mekanı demektir. Buna göre hadisin manası şudur: Allah Teâlâ'nın Kur'ân'da belirlediği her bir hadde yani kulları için koyduğu hükümlere ulaşma noktası vardır; kim ona yükselmeye muvaffak olursa, o hükmün hakikatini anlar.

Kur'ân'ın zahirîne ulaşma yolu, Arapçayı ve onun zahirî manasının bilinmesinin bağlı olduğu ilimleri öğrenmektir. Bu ilimler,

⁴⁹ Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulumi'l-Kur'ân*, 2/170 (Beyrut 2001).

⁵⁰ Zerkeşî, *a.g.e.*, 2/175-176.

ayetlerin iniş sebebi, nâsih-mensûh ve bunların dışındaki diğer ilimlerdir. Kur'ân'ın bâtınına ulaşma yolu ise, nefsi manevî kirlere temizlemek, zahirî ilmin gereğiyle amel etmek ve azaları dinin edebiyatıyla edeplendirmek için riyazet yapmaktır.⁵¹

Allame Münâvî (1031/1622), *Feyzül-Kadir Şerhül-Câmi's-Sağîr* isimli eserinde yukarıdaki hadis-i şerifi açıklarken Beğavî, Tîbî ve Aliyyül-Kârî'nin açıklamalarını özetleyerek sonunda Muhyiddin-i Arabî'nin şu sözünü nakletmiştir:

"Eğer nefesi geniş biri isen Kur'ân denizine dal, yoksa zahirî tefsirleri incelemekle yetin. Ehli değilsen ona dalma; dalarsan helak olursun. Gerçekten, Kur'ân'ın denizi çok derindir."⁵²

2. Dirayet Yönü Ağır Basan Tefsir Sahiplerinin Değerlendirmeleri

Dirayet tefsirinin baş temsilcilerinden biri olan Fahreddin-i Râzî (606/1209), *Mefâtihü'l-Gayb* isimli meşhur tefsirinde, Kur'ân'ın zahiri manaları yanında batınî hikmetlerini tespit konusunda en önde olan bir müfessirdir. Öyle ki Râzî, Fatihâ suresinden on bin meselenin çıkarılabileceğini söylemiş ve bunun ispatı için bir cildi Fatihâ'nın tefsirine ayırmıştır.⁵³

Râzî, Bakara suresinin girişinde bazı surelerin başlarında zikredilen harfler gibi manası kapalı müteşabih ayetlerin bilinip bilinmeyeceğini incelemiş, bu konuda iki farklı görüşün olduğunu tespit etmiş, onların nakli ve akli delillerini zikretmiştir. Râzî, bu açıklamaları sırasında, ilimleri bir denize benzetip herkesin ondan akıl, feraset ve kalbî vüsatine göre pay alacağını, bu işte en büyük payın peygamberlere ait olduğunu, sonra derecesine göre alimlerin ve diğer halkın geldiğini belirtmiştir.⁵⁴ Yarasağın gözlerinin güneş ışıklarına bakmaya dayanamayacakları gibi, zayıf akılların da kuvvetli sırları taşıyamayacağını belirten Râzî, alimlerin akıllarının taşıyacağı sırları avam halkın taşıyamayacağını, aynı şekilde batın ilmine sahip hikmet elinin anladığı sırları da zahir alimlerinin anlamaktan aciz kalacaklarını kaydetmiştir.⁵⁵

⁵¹ Aliyyül-Kârî, Molla Ali b. Sultan, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh*, 1/453-454 (Beyrut 2001).

⁵² Münâvî, Muhammed Abdürrauf, *Feyzül-Kadir Şerhül-Câmi's-Sağîr*, 5/2316 (Riyad 1998).

⁵³ bk. Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihü'l-Gayb-et-Tefsirü'l-Kebir*, 1/15-232 Beyrut 1990.

⁵⁴ Râzî, a.g.e, 2/4.

⁵⁵ Râzî, a.g.e, 2/4.

Râzî'nin tefsirinde, bahsimize konu olan hadisi zikrettiğini tespit edemedik fakat hadisin “*Her ayetin bir batın vardır*” kısmına dahil edilen ilham, keramet, ilm-i ledün hakkında geniş açıklamalar yapmış⁵⁶ hatta yer yer işârî yorumlarda bulunmuştur.⁵⁷

Razî'nin ledün ilmini açıkladıktan sonra, “Bunların dışında öyle sırlar vardır ki, onları bu kitapta zikretmek mümkün değildir”⁵⁸ derken, manevi ilimlerin hepsinin açıklanmayacağına dikkat çektiği gibi, kendisinin de bu alanda payının olduğuna işaret etmiştir.

Razî, Nâziat suresinin ilk beş ayeti hakkındaki yorumları verdikten sonra, kendisi de ayetler üzerinde orijinal sayılacak işârî bir yorum yapmış ve sonuçta bu konudaki kaideyi şöyle özetlemiştir:

“Bu konudaki yorumlar, muhtemel manalardır, buna lafızların ifadesi imkan vermektedir. Bu konuda Allah Resûlünden (s.a.v) kesin ve bağlayıcı bir açıklama gelmediği için, lafızla ortak mana taşıyan ve bir yönden onunla irtibat kurulabilecek bu tür yorumlar yapılabilir. Ancak onlar için “Allah’ın muradı budur” denmez, sadece “Ayetin muradından biri de bu olabilir” denir.”⁵⁹

22 | db

Râzî, Kur’an’ın ayetleri üzerinde açıklama yapan herkesin onun açık bir Arapça ile indirildiğini unutmaması gerektiğini, bu dille bir şekilde telif edilemeyen her türlü açıklamanın, tevil ve yorumun geçersiz olduğunu belirtmiştir.⁶⁰

Dirayet tefsirinin diğer bir temsilcisi Beydâvî (685/1288) *Envârü't-Tenzîl* isimli tefsirinde, yer yer işârî yorumlara girerek sadece açıklamalar yapmıştır. Beydâvî, tefsirinde yaptığı bir işârî yorumdan sonra, “*Kur’an’ın her ayetinin bir zahiri ve bir batını vardır*” hadisini zikretmiştir.⁶¹

⁵⁶ Râzî, Kehf suresinin 12. ayetinin tefsirinde “Sufî ashabımız bu ayetten kerametın hak olduğuna delil çıkarmıştır” der ve kerametın ispatı hususunda nakli ve akli delilleri zikrederek ilave açıklamalarda bulunur. bk. Râzî, 21/72-82. Râzî, aynı surenin 65. ayetinin tefsirinde de Hz. Hızır’a (a.s) verilen ledün ilim hakkında açıklamalarda bulunmuş, onun caiz ve vaki olduğunu belirtmiş ve suflerin mükâşefe yoluyla hasıl olan bu tür ilimlere ledün ilmi ismini verdiklerini kaydetmiştir. bk. Râzî, 21/127-128.

⁵⁷ bk. Râzî, a.g.e, 31/29.

⁵⁸ bk. Râzî, a.g.e, 21/128.

⁵⁹ bk. Râzî, a.g.e, 31/30.

⁶⁰ Râzî, a.g.e, 27/83.

⁶¹ Beydâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzîlve Esrârü't-Te’vîl* 1/38 (Beyrut 1988).

İsmail Konevî (1195/1781), *Beydâvî Haşiyesinde*, bu hadisi açıklarken ayetin zahiri, onun okunan kısmıdır; batını ise ondan anlaşılmanan manadır görüşüne ilave olarak şu yoruma yer vermiştir:

“Ayetin zahiri, ondan kullar için açılıp keşif olan manalardır; batını ise onun gizli manaları olup bunlar Allah ile seçkin velileri arasında bir sırdır.”

Konevî, bu ikinci yorumun, *Beydâvî*’nin açıklamalarına ve söz zevkine uygun olduğunu belirtir.

Haşiyesinde, “Ayetin zahiri, mükelleflerin ona iman ve gereğince amel etmeleri noktasında ortak oldukları şeylerdir; batını ise kulların ayetleri anlamadaki anlayış derecelerine göre ortaya çıkan farklı anlayışlardır” görüşüne de yer veren Konevî, bu arada Şerefüddin-i Tîbî’nin, *Mişkât Şerhinden*, onun şu orijinal görüşünü nakletmiştir:

“Kur’ân’ın inceliklerini anlamaya, onun bir ayetinden daha azının hatta bir kelimesinin sırlarını çözmeye ömürler yetmez.”⁶²

Konevî, Tîbî’nin bu görüşünü, Hz. Peygamber’in (s.a.v) uzunca bir hadisinde geçen şu sözünün desteklediğini söylemiştir:

“Kur’ân’ın acayıplıkları bitmez.”⁶³

Konevî, bu konuda ayrı bir delil olarak da ilim şehrinin kapısı Hz. Ali’nin (k.v) şu sözünü nakletmiştir: “Eğer isteseydim Kur’ân’dan yetmiş deve yükü tutacak tefsir yapardım.”

Konevî, *Beydâvî*’nin Kur’ân’ın zahiri ve batınından bu tür incelikleri anladığını ve bunun için tefsirinde yaptığı işari yorumu desteklemek adına bu hadisi zikrettiğini belirtir.⁶⁴

Hadisin, “Kur’ân’ın zahiri ve batınından her biri için hakikatine ulaşılabacak bir yön vardır” kısmını açıklarken, Kur’ân’ın zahiri manalarına ulaşmak için başta Arapça olmak üzere, sebep-i nüzul, nâsih mensûh, müteşabih, mücmel, mutlak, mukayyed gibi usul-i fıkıhta açıklanan ilimleri bilmek gerektiğini belirten Konevî, Kur’ân’ın batınındaki sırlara ulaşmanın yolunun ise dinin zahiri hükümlerine tam

⁶² Konevî, İsamüddin İsmail b. Muhammed, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsiri’l-İmâmi’l-Beydâvî*, 2/411 (Beyrut 2001).

⁶³ Tirmizî, *Fedâilü’l-Kur’ân*, 14; Ahmed, *Müsned*, 1/91; Dârimî, *Sünen*, nr. 3334, 3335; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, nr. 367.

⁶⁴ Konevî, *a.g.e.*, 2/411.

riayet ederek nefsi tasfiye ve terbiye olduğunu zikreder ve bu tezkiyenin sonucunda ulaşılabacak güzel halleri şöyle özetler:

“İşte o zaman, sonsuz feyiz ve ihsan sahibinden gelen ilahî lütf rüzgarının esmesiyle kalpten perdeler kalkar, kul için hikmet kaynakları ve ince marifetler keşfeolur, artık o, Kur’ân’ın batınından ve irfan hakikatlerinden başkalarının göremediklerini görür.”⁶⁵

Şihabü’l-Hafâcî (1069/1650), *Beydâvî Haşiyesinde*, hadisin manasını şöyle özetler: “Ayetin zahiri, kelamın açıkça ifade ettiği. Ayetin batını, tevile muhtaç kısımlarından alimlere bırakılan kısmıdır. Ayetin haddi, zahiren ifade edilen mana için ulaşılan son noktadır. Ayetin matlâi (hakikatini müşahede noktası) ise onun haddine yani kullar için anlaşılması mümkün olan nihai noktaya götüren yoldur.” Hafacî, Beydâvî’nin muradının da bu olduğunu belirterek şu önemli notu ekler: “Allah Teâlâ bizi ancak anlaşılması mümkün olan şeylerle muhatap ve mükellef yapar. Bu şeylerin anlaşılması ya herkes tarafından olur ya da kendilerine onu anlayacak ilmi verdiği seçilmiş kimseler tarafından olur.”⁶⁶

24 | db

Şeyhzâde (951/1544) ise *Beydâvî Haşiyesinde* ayetlerin zahiri manasını öğrenmenin ilgili ilimleri talim ve tedris etmeye bağlı olduğunu belirttikten sonra batınî manalarına ulaşmanın yolunu şöyle özetler: “Ayetlerin zahirine ittiba ve gereğince amelleazaları yorarak yapılacak riyazet ve mücahedeyle nefsi manevi kirlerden arındırmak ve perdelerden kurtarmaktır. İşte o zaman, Hz. Peygamber’in (s.a.v), “*Kim bildiği ile amel ederse, Allah ona bilemediklerini öğretir*”⁶⁷ hadisi tahakkuk eder.”⁶⁸

Hâzin (741/1340), *Lübabüt’-Tevîlfî Meâni’t-Tezil* isimli tefsirinin mukaddimesinde, konumuz olan hadisi zikretmiş ayetlerin zahiri hakkında Beğavî’nin açıklamalarına paralel izahlarda bulunmuştur. Ayetlerin batınının kalple tedebbür, tefekkür ve tefekkürle anlaşılacağını kaydeden Hazin, Kur’an’ın tilavetinin dil, talim ve telkinle olduğu gibi tedebbür ve tefekkürün de sadık niyete, hürmeti yüce

⁶⁵ Konevî, a.g.e, 2/411.

⁶⁶ Şihabüddin-i Hafacî, Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Hâşiyetü’ş-Şihâb-İnayetü’l-Kâdî ve Kifâyetü’l-Râdî* (Neşr.: Abdürrezzak el-Mehdî) 2/44 (Beyrut 1997, 1. Baskı)

⁶⁷ Hakim Tirmizî, *Beyanü’l-Fark*, s. 50; Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-Evliya*, 10/15; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, 2/347.

⁶⁸ Şeyhzâde Muhammed b. Muslihiddin Mustafa el-Hanefî, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ Tefsiri’l-Kâdî’l-Beydâvî* (Tahk.: Muhammed Abdükadir Şâhin, 1/388 (Beyrut 1999).

tutmaya, amelde ihlase, yeme ve içmeyi sırf helal yoldan yapmaya bağlı olduğunu belirtmiştir.⁶⁹

Bikâî (885/1480), *Nazmü'd-Dürer* isimli tefsirinde Besmele ve Fatiha'yı tefsir ederken Kur'an'ın önceki bütün kitapların manasını içinde topladığını, ondaki manaların da Fatiha'da dercedildiğini, Fatihadaki sırrın ise besmeleye gizlendiğini, ilahî inayetin sırrının da "Ancak sana ibadet ederiz ve ancak senden yardım isteriz" (Fatiha 1/5) ayetinde zuhur ettiğini belirttikten sonra şöyle demiştir:

"Bu anlattığımız, ilahî hitabın zahirinden anlaşılan durumdur, bunun bir de batını vardır. Şüphesiz her ayetin bir zahiri bir batını mevcuttur."⁷⁰

Allame Âlûsî (1270/1853), tefsirinin mukaddimesinde, hadisi zikrederek önce İbnü'n-Nakib'in yukarıda geçen yorumuna yer vermiş⁷¹ ve peşinden işârî açıklamalarda bulunmuştur. Batını manaların kudsî ruhla idrak edilecek sırlar olduğuna dikkat çeken Âlûsî, bütün bunların müşahede erbabı için gerçekleştiğini, onlar için ilahî kelamı okumaktaki asıl hedefin kelamın sahibini müşahede etmek olduğunu hatırlatmış ve hadisle ilgili şu yorumu nakletmiştir:

"Ayetin zahiri, onun tefsir edilmesidir. Ayetin batını, onun gizli işaretleriyle tevîl edilmesidir. Ayetin haddi, anlayışların ilahî kelamın manasıyla ilgili ulaştığı son noktadır. Ayetin matlaı, ondan yükselerek bütün sırları bilen yüce Allah'ı müşahede etmektir."⁷²

Âlûsî ayetlerde, zahiri mananın dışında saymakla bitmeyecek kadar başka şeylere de işaret bulunduğunu belirtmiş ve bunlardan ancak bir kısmının zikredilebileceğine dikkat çekmiştir.⁷³

Cemalüddin-i Kâsımî (1332/1914), *Mehâsinü't-Te'vîl* isimli tefsirinin mukaddimesinde, Kur'an ilimlerine geniş yer vermiştir. Kâsımî, Kur'an'ın zahiri ve batınına tahsis ettiği bölümde, eş-Şâtıbî'nin (790/1388) *el-Muvâfakât fî Usûli's-Şeria* adlı eserinde

⁶⁹ Hâzin, Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim, *Lübabüt-Te'vîf Meâni't-Tezil* (Tahk.: Abdüsselam Muhammed Ali Şâhin), 1/11 (Beyrut 2010).

⁷⁰ Bikâî, Ebü'l-Hasan Burhanüddin İbrahim b. Ömer, *Nazmü'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Süver* (Tahk.: Abdürrezzak Galip Mehdi), 1/13 (Beyrut 2006).

⁷¹ Bu yorum şudur: "Ayetin zahiri, onun zahiri ilim ehline açılan manalarıdır; batını ise, Allah Teâlâ'nın hakikat ehline açtığı sıklardan içerdiği şeylerdir."

⁷² Âlûsî, *Rûhü'l-Meânîfî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî* (Tahk. Seyyid İmran), 1/29 (Kahire 2005).

⁷³ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 5-6/445.

Kur'an'ın zahiri ve batını konusundaki uzunca açıklamalarını aynen nakletmiştir.⁷⁴

Şâtübî, deliller bahsinde Kur'an'la ilgili sekizinci meselede, Kur'an'ın zahiri ve batınıyla ilgili hadisi konu başlığı yaparak açıklamalarda bulunmuştur. Şâtübî, hadisi Hasan-ı Basrî'nin mürseli olarak tanıtmış, onu biraz ihtiyatlı karşılamış ve önce ismini belirtmediği bir alimin şu yorumuna yer vermiştir:

"Zahir, ayetin okunan lafzıdır; batın ise o ayetten Allah'ın muradını anlamaktır." Şâtübî, "*Bunlara ne oluyor ki hiçbir sözden anlamıyorlar!*" (Nisâ 4/78) ayetinin bu yorumu desteklediğini söylemiştir. Çünkü müşrik Arapların anlamadığı, ayetin kendi dillerindeki lafzı değil onunla kast edilen mana ve ilahî murattır.⁷⁵

Şâtübî, yine ismini vermediği bir alimin şöyle dediğini nakletmiştir:

"Kur'an hakkında iki türlü söz söylenir. Biri rivayet ve nakle dayanır; diğeri ise derin anlayışla olur. Bu, Cenab-ı Hakk'ın kulunun kalbine attığı bir hikmeti onun diliyle ortaya çıkarmasıdır." Şâtübî, bu sözün, Hz. Ali'nin (r.a), "Yanımda Kur'an'dan ve Allah'ın bir kulu verdiğini derin anlayıştan, bir de diyetlerle ilgili şu yazılı sahifeden başka bir şey yoktur"⁷⁶ sözüne işaret ettiği söyler ve bu bahsi şöyle özetler:

"Ayetin zahirinden maksat, Arap dili açısından ondan anlaşılan şeydir; batını ise, Allah Teâlâ'nın kelimelerinden ve hitabından murat ettiği şeydir."⁷⁷

"Kur'an'ın bir zahiri bir batını vardır diyen kimsenin maksadı bu ise doğrudur ve onda bir tartışma da yoktur. Bunun dışında bir şeyi kast ediyorsa, o zaman, buna dinen geçerli bir delil getirmelidir" diyen Şâtübî, insanların ilahî kelamdaki muradı anlamada farklı olduklarına ve sırf zahire takılanların çoğu kez ilahî muradı anlamaktan uzak kaldıklarına dair örnekler vermiştir.⁷⁸

⁷⁴ Kâsımî, Muhammed Cemalüddin, *Tefsirü'l-Kâsımî-Mehâsinü't-Te'vîl*, (Tahk.: Humammed Bâsil Uyûn es-Sûd), 1/39-56 (Beyrut 2003, 2. Baskı).

⁷⁵ Şâtübî, Ebû İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât fî Usûli'l-Şeria*, (Tahk.: Komisyon), 3/286 (Beyrut trs.)

⁷⁶ Buhârî, İlim, 39; Cihad, 171; Tirmizî, Diyât, 16.

⁷⁷ Şâtübî, a.g.e, 3/287.

⁷⁸ Şâtübî, a.g.e, 3/287-290.

Muhataba gerçek kulluğu temin eden ve ona Rablîğın ancak Al-laha ait olduğunu ikrar etmeyi gerektiren her bir mananın, ayetten murat edilen batını ve onun indirilmesinin maksadı olduğunu belirten Şâtıbî,⁷⁹ bu kısımda şu değerlendirmeyi yapar:

"Sırat-ı müstakimden sapan herkes, anlayış ve ilim olarak Kur'an'ın batınından uzaklaştığı ölçüde sapar; hakka isabet eden ve doğruya ulaşan herkes de onun batınını anlama oranında netice alır."⁸⁰

İlahî hitaptan muradın batın olduğunu tespit eden Şâtıbî, elde edilen batının geçerli olması için şu iki şartı aramıştır:

1. Arap dilinin kural ve inceliklerine göre zahire uygun düşmesi,
2. Başka bir yerde o mananın doğruluğunu gösterecek bir nas ya da zahiri delâlet şeklinin bulunması ve bir muârızın olmaması.⁸¹

Ayetin zahiri manasını hiç dikkate almadan ve ona bağlı kalmadan teviller yapan Batınîlerin yorumlarının, bu şartlara uymadığı için batıl olduğunu belirten Şâtıbî,⁸² işari tefsir sahiplerinden Sehl b. Abdullah-ı Tüsterî'nin (283/896), ayetler üzerine yaptığı bazı işari yorumlarını değerlendirmiş, onların bir karine, sebep veya benzerlik yönüyle ayetin zahiriyle ve ruhuyla telif edilebildiğini belirtmiş, bazı örnekler üzerinde durmuş ve onları Batınîlerin yorumlarından ayrı tutmuştur.⁸³

Şâtıbî, bahsi, Kur'an'ın zahiri ve batını için söylenen bu şeylerin, hadisler için de geçerli olduğunu söyleyerek kapatmıştır.⁸⁴

Fîruzâbâdî (817/1415), *Basâiru Zevî't-Temyiz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı eserinde, Kur'an'ın içerdiği ilim, incelik ve edebî sanatları başlıklar halinde zikrettikten sonra, şöyle demiştir: "Bunları özetle zikretmemizin gayesi şuna dikkat çekmektir: Şüphesiz Kur'an'ın her bir ayeti, dibi görülmeyen ve sahili bulunmayan bir denizdir. Bu durumda münkir onunla nasıl tartışmaya girebilir ki?"⁸⁵

⁷⁹ Şâtıbî, *a.g.e.*, 3/290.

⁸⁰ Şâtıbî, *a.g.e.*, 3/292.

⁸¹ Şâtıbî, *a.g.e.*, 3/295.

⁸² Şâtıbî, *a.g.e.*, 3/295.

⁸³ Şâtıbî, *a.g.e.*, 3/298-302.

⁸⁴ Şâtıbî, *a.g.e.*, 3/304. Bu konudaki açıklamalar için ayrıca bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât-İslâmî İlimler Metodolojisi*, (Trc. Mehmed Erdoğan), 3/368-392 (İz Yayıncılık: İstanbul 1993).

⁸⁵ Fîruzâbâdî, *a.g.e.*, 1/75.

İbnü'l-Esîr (606/209), *en-Nihaye fî Garibi'l-Hadîs* isimli eserinde, hadisin içeriği hakkında kısa izahlarda bulunmuştur.

İbnü'l-Esîr, ayetin zahiriyle, manası açık olanların, batını ile de tefsire ihtiyaç duyulanların kast edildiğini belirtmiştir.⁸⁶

Bazılarının “Zahir, yorumu açık ve manası bilinen; batın ise tefsiri gizli olandır” yorumunu yaptığını belirten İbnü'l-Esîr, batın için “İnce anlayış ve ayeti ta'zim” yorumunun yapıldığını da kaydetmiştir.⁸⁷

Hadisin “*Her haddin de bir matlaı (hakikatini müşahede noktası) vardır*” kısmına, “Her ayetin ilmini öğrenmek için çıkılması gereken bir nokta vardır” manasını veren İbnü'l-Esîr, hadisin bu kısmına, “Allah Teâlâ'nın geçilmesini yasak ettiği her sınırı aşan birileri bulunur” manası verenlerin de olduğunu zikretmiştir.⁸⁸

3. İşari Yönü Ağır Basan Tefsir Sahiplerinin Değerlendirmeleri

28 | db

Bu başlık altında, bazı arif sufilerin tefsirlerinde veya eserlerinde Kur'an'ın zahiri ve bâtınıyla ilgili açıklamalarını ele alacağız. Ariflerden Sühreverdî'nin (632/1234) belirttiği gibi⁸⁹ burada, "sufi" deyince, manevî terbiyeye yeni adım atmış talip, mürid ve salıklar değil manevî terbiyede kemale ermiş, Kur'an ve sünnet ahlakıyla ahlaklanmış, ihsan mertebesinde müşahedeye ulaşmış, Kur'an'ın tarifleriyle mukarrabûn makamında sâbıkûn (Vâkıa 56/1011) sıfatını almış ilim ehli arifler kastedilmektedir.

İşârî tefsirin ilk temsilcilerinden Sehl b. Abdullah-ı Tüsterî (283/896), ilmin zahir ve bâtın olarak iki kısma ayrıldığını, her birinin ehli bulunduğunu belirttikten sonra, şu önemli tespiti yapmıştır: “Bâtın ilminin neticeleri, zahir ilmini kabule ve onun edeplerine göre amel etmeye bağlıdır.”⁹⁰

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 1/136.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 3/151.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 3/151. Geniş bilgi için bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-Zunun an Esami'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, 1/446-447 (Beyrut 2008, 1. Baskı); Taşköprüzade, *Miftâhü's-Sâde* s. 305-307; el-Kannucî, *Ebcedü'l-Ulûm* (Tahk. Abdullah Hâlidî), s. 491-492 (Beyrut 2001, 1. Baskı).

⁸⁹ Sühreverdî, *Avarifü'l-Meârif-Gerçek Tasavvuf*, (Trc. Dilaver Selvi), s. 16 (Semerkand: İstanbul 2011, 8. Baskı).

⁹⁰ Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin el-Ezdî, *Hakâikü't-Tefsir*, (Tahk.: Seyyid İmran), 2/133 (Beyrut 2001).

Tüsterî, başka bir sözünde "Her ayetin zahiri, batını, haddi ve matla' olmak üzere dört manası vardır" diyerek bunları şöyle açıklamıştır: "Zahiri, tilavetine aittir. Batını, anlayışla ilgilidir. Had, haram ve helal bildiren hükümlerdir. Matla' ise, kalbin Allah Teâlâ'dan alıp anlayarak ilahi murada ulaşmasıdır."⁹¹

Tüsterî'ye göre, Kur'an'ın zahiri, umumî bir ilimdir; yani halk onu anlayabilir. Batını ve içindeki ilahi muradı anlamak ise ehline has bir ilimdir. Şu ayet buna delildir; "*Bunlara (Müşrik Araplara) ne oluyor hiçbir sözden anlamıyorlar*". (Nisâ 4/78) Onlar, kendi dillerindeki ayetin lafzını değil, ilahî hitabı ve muradı anlamıyorlardı; bunun için kınandılar.⁹²

El-Lüma sahibi Ebû Nasr Serrac, (378/988), sufilerin fakih ve alimlere müşkil gelen bir çok ilimlere sahip olduğunu, bunların kalbin amelleriyle, fena-beka gibi manevî makamlarla, seyrü sülük halleriyle ilgili olduğundan zahirî ilim sahiplerine gizli kaldığını fakat araştırılırsa bunlara ait bütün ilimlerin Kur'an ve sünnette bulunabileceğini belirtmiş ve bunun örneklerini vermiştir.⁹³

Ebû Talib-i Mekkî (386/996), Kur'an'ın zâhirî ve batınî manalarının olduğunu ve her birinin ehli bulunduğunu şöyle açıklamıştır: "Kur'an'ın zâhirî manasını Arapçayı bilenler anlar. Bâtınî manasını ise yakın ehli arifler anlar. Onun haddini yani ayetlerin manalarının sınırını zahir ilme sahip alimler bilir. Matla'mı, yani ayetlerin kalp gözüyle görülebilecek gizli sırlarını ise seçkin arifler, Allah dostları ve gerçek manada O'ndan korkanlar bilir."

Mekkî, ariflerin manevî ilim ve ihسانlara Allah'tan hakkıyla korkarak yani takva ve edeple ulaştıklarını, bundan sonra kendilerine emin bir makamda özel sırlar emanet edildiğini, böylece ilahî huzurda özel bir yakınlık elde ettiklerini, bunun için herkesten ayrı bir ilme sahip olduklarını belirtir.

Mekkî, Hz. Peygamber'in (s.a.v), "*Bir şeye şahit olan kimse, uzakta olanın görmediği şeyleri görür*"⁹⁴ hadisiyle yukarıda bahsedilen kimselerin haline işaret ettiğini belirterek şöyle demiştir:

⁹¹ Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b Abdullah, *Tefsirü't-Tüsterî* (Tahk.: Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd), s. 16 (Beirut 2002).

⁹² Tüsterî, *a.g.e.*, s. 16.

⁹³ Serrac, *el-Lüma*, s. 19 vd.

⁹⁴ Ahmed, *Müsned*, 1/83; Buhârî, *Tarih-i Kebir*, Cilt: 1, kısım: 1; shf: 177; Bezzar, *Müsned (Bahrü'z-Zehhar)*, 2/237 (nr. 743).

“Kim ilahî huzurda kabul görürse, özel tecellilere şahit olur. Şahit olan O’nu bulur. Bulan O’nu tevhid eder, birliğine yakinen inanır. Tevhid eden aziz olur. Kim ilahi huzurdan uzakta ise gözü kör olur. Kör olan kaybeder. Kaybeden unuttur. Unutan unutulur. Bu kimsenin hâli ayette şöyle anlatılmıştır:

“İşte böyle, sana ayetlerimiz geldi, ama sen onları unuttun. Bugün de aynı şekilde sen unutuluyorsun.”(Tâhâ 20/126).

Yani, ona "Ayetlerimizi terkettin, manalarını anlamaya, onlar üzerinde düşünmeye çalışmadın; işte bugün sen de, kendi hâline terk edileceksin, sana rahmet nazarı ile bakılmayacak, ilahî huzurda yakınlık ve kabul görmeyeceksin" denir.⁹⁵

İmam Gazâlî (505/111), bahsimize konu olan hadisi, *İhyâu Ulûmi'd-Din* adlı eserinde incelemiştir. Konuya, "Şeriatın hükümlerini bildiren kitap bir ise, niçin her ilim ehli ondan aynı şekilde anlamıyor? Birine açılan mana, diğerine niçin gizli kalsın? Şeriatın bir zahiri bir batını vardır demek dinin esaslarına ters değil midir?" şeklindeki bir soruya cevap vererek giren Gazâlî, önce, bu ayrımı şeriatın sahibi Hz. Peygamber'in (s.a.v) yaptığını söyleyerek, hadisi zikreder. "Öyle ilimler vardır ki onu ancak Allah'ı yakinen tanıyan alimler bilir..." hadisine değinen Gazâlî, bu özel batın ilmine sahip sahabe ve seleften örnekler verir. Gazâlî, bazı ilimlerin halktan gizli kalmasının kendilerine rahmet olduğunu belirtirken, bazı şeylerin gizli, saklı, kapalı tutulmasının insanlar için birer imtihan sebebi olduğuna da dikkat çekmiştir ve gizlilik özelliği taşıyan ilimleri beş maddede özetlemiştir.⁹⁶ Bunların içine, ruh gibi hakikatini aklın idrak edemeyeceği, kader gibi açıklanmasının kullara zarar vereceği, kinaye lafızlar gibi dilin inceliğini bilmeyenlerin anlamayacağı şeyler girmektedir. Bir şeyi hal diliyle ifade etmek de, muradın gizli yolla anlatılmasına örnektir.

Gazâlî, açıklamalarını şöyle özetlemiştir: "Ayet ve hadislerin zahiriyle batını birbirine uygundur, incelenirse biri diğerine ters değildir."⁹⁷ "Bilakis safi kalbin, takvanın ve marifetin ürünü olan

⁹⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb-Kalplerin Azığı*(Trc. Yakup Çiçek-Dilaver Selvi), 1/239-240 (Semerkand: İstanbul 2003).

⁹⁶ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî, (Tahk.: Komisyon), *İhyâu Ulûmi'd-Din*, 1/128-145 (Beyrut 2000).

⁹⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, 1/144.

batınî işaretler, zahiri tefsiri destekler, tamamlar ve kulu kabuktan öze ulaştırır.”⁹⁸

Zahir-batın hadisini, Kur'an'ın Tilavet Edepleri bölümünde de ele alan Gazâlî, usulünce yapılan batınî yorumların, "Kim Kur'an'ı kendi görüşüyle tefsir ederse ateşteki yerine hazırlansın"⁹⁹ hadisinin tehdidini girmedeğini belirtmiş ve hadisin, zahirî ve batınî yorum yapanlardan kimleri içine aldığını izah etmiştir.¹⁰⁰

Zahiri tefsir ilmini güzel öğrenmeden batınî manalara dalanların hatasının çok olup yukarıdaki hadisin tehdidi altına gireceği uyarısında bulunan Gazâlî, tefsir konusunda nakillerden sonra akla sıra geleceğini, ayetlerin zahiri tefsirini güzel öğrenmeden batınına ulaşmak isteyenlerin, kapıdan girmeden eve ulaşmak isteyenlere benzediğini, bunun ise gerçekleşmeyecek bir beklenti olduğunu belirtmiştir.¹⁰¹

Şihabüddin-i Sühreverdî(632/1234)*Avarifü'l-Meârif* adlı eserinde, Kur'ân'ın zahirî ve bâtınıyla ilgili hadis-i şerifi kendilerine şeyhi Ebü'n-Necib-i Sühreverdî'nin senediyle birlikte naklettiğini söyleyerek yukarıda Beğavî'nin yaptığı açıklamaların çoğunu aynen naklettikten sonra şöyle demiştir:

"Hadiste geçen matla',(ayetin hakikatinin müşahede edildiği) öyle bir noktadır ki oraya ancak ilim ve marifet ehli olanlar yükselir. Demek ki matla'; her kalpte, Allah Teâlâ'nın verdiği nur ve destekle oluşan ilâhî bir anlayıştır."

Sühreverdî, İbn Mesud'un (r.a), "Kur'ân-ı Kerim'deki her bir ayetle amel edecek bir topluluk mutlaka bulunacaktır" sözünü naklettikten sonra, şöyle demiştir:

"Bu söz, gayret sahibi bütün ilim taliplerini, ilâhî kelâmın ulaşacağı yer olan kalplerini tasfiye ederek, onun ince manalarını anlamaya ve sırlarına dalmaya teşvik etmektedir."

"Bence, yukarıdaki haberde geçen, "Her ayetin bir matlaı vardır" sözünün manası, anlayışın safileşmesi sebebiyle ayetlerdeki ince manalara ve gizli sırlara vâkif olmak değildir" diyen Sühreverdî, kendi tespitini şöyle yapmıştır:

⁹⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, 1/389.

⁹⁹ Tirmizî, nr. 2950; Ebû Davud, İlim, 5 (nr. 3652); Nesâî, *Sünen-i Kübrâ*, nr. 8085.

¹⁰⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, 1/383-385.

¹⁰¹ Gazâlî, *a.g.e.*, 1/386.

"Asıl matla', her ayeti okurken nuru ile konuştuğu Allah Teâlâ'yı müşâhede etmek, sanki O'nunla karşı karşıya konuşuyor durumuna gelmektir. Çünkü ayetler, Cenab-ı Hakk'ın sıfat ve esmasını yansıtan birer ayna durumundadır. Ona her nazarda, yeni bir tecelli ve ayrı bir sıfatın tezahürü görülür."

Câfer-i Sâdık'ın "Şüphesiz Allah Teâlâ, kelâmı okunurken kullarına tecelli eder, fakat onlar göremezler" sözünün de bu manayı desteklediğini söyleyen Sühreverdî, bu açıdan bakılınca her ayetin ayrı bir tecelli yönünün olduğu kanaatine ulaşır.

Sühreverdî, hadiste geçen "had" ve "matla"ı, başka bir tarifile şöyle açıklamıştır: "Had, kelâmın sınırları yani içerdiği manalardır; matla' ise okuduğu ayetin lafzında kalmayıp o kelimanın sahibi Cenab-ı Hakk'ı müşâhedeğe yükselmektir."¹⁰²

İmam Şa'ranî(973/1565), Kur'ân'ın zahirî ve bâtını hakkındaki hadisi açıklarken der ki: "Zahir, kendisiyle salih amellerin meydana geldiği faydalı ilimlerden ma'kul ve makbul olanlarıdır. Bâtın, ilahî marifetlerdir. Matla', zahirle bâtının birleştiği bir manadır. Had, her şeyde Cenab-ı Hakk'ı müşâhedeğe götüren bir yoldur."¹⁰³

32 | db

İmam Rabbânî(1034/1625), Sühreverdî'nin, Kur'ân'ın zahir ve bâtınıyla ilgili yukarıda zikrettiğimiz bazı açıklamalarını yeterli bulmayarak tenkit etmiş, meseleyi kendi müşâhedelerine göre farklı boyutta açıklamıştır.¹⁰⁴

İmam Rabbânî, çeşitli mektuplarında, sufilerin seyru sülüklerinin sonunda elde ettikleri bütün ilimlerin, şeriat ilminden ayrı olmadığını, aksine sufilerin söz sahibi olduğu tarikat ve hakikat ilminin şeriat ilmine hizmet ettiğini, onun hakikatlerini açtığını, şeriat ilmiyle hakikat ilminin, zahirle bâtının arasında hiçbir ayrıklılığın bulunmadığını, ancak, şeriat ilmine sahip bir alimin delille bildiği şeyleri, keşif sahibi ariflerin yakın ve kesin bir ilimle bildiğini, hiçbir ilham ve keşfin dinin helal kıldığı bir şeyi haram edemeyeceğini belirtmiştir.¹⁰⁵

Muhyiddin İbn Arabî (638/1240) ayetlerin zahir ve batınını eserlerinde en fazla işleyen ve bu alandaki maharet ve cesaretiyle dikkatleri üzerine çeken bir zattır. Onun *Fusûsu'l-Hikem* ve *el-*

¹⁰² bk. Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 25-28.

¹⁰³ Şa'ranî, *Tabakatü'l-Kübrâ*, s. 12 (Beyrut 1997).

¹⁰⁴ bk. İmam Rabbânî, *Metûbât*, 3/559-567 (117. Mektub) (Semerkand: İstanbul 2009).

¹⁰⁵ Örnek olarak bk. İmam Rabbânî, *Metûbât*, 1/29, 33, 41, 43. mektuplar.

Fütûhâtü'l-Mekkiye isimli eserleri, nasların zahir-batın yorumlarının örnekleriyle doludur. Hatta bazı araştırmacılar, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiye*'nin Kur'an'ın tasavvufî tefsiri demenin mümkün olduğunu söylemişlerdir.¹⁰⁶

İbn Arabî, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Kerim* isimli işari tefsirinin mukaddimesinde, bahsi geçen hadisi zikreder ve içeriğini şöyle açıklar: “Ayetlerin zahiri, onun tefsiridir. Batını, te'vilidir. Haddi, akılların, onun manalarından ulaştığı son noktadır. Matlaı ise, ayetin manasından yükselerek Melikü'l-Allam'ın müşahedesine ulaşmaktır.”¹⁰⁷

İbn Arabî, kulun, sülükündeki mertebe ve derecesine göre kendisine Kur'an'ın inceliklerinden farklı kapıların açılacağını ve yeni manalara ulaşacağını belirtmiştir.¹⁰⁸

Şeriatla hakikati aynı gören İbn Arabî, birine zahir, diğerine batın dendiğini, şeriatın halka, hakikatin Hakk'a baktığını, batının zahirin kaynağı olduğunu, şeriat sahibi bu ayrımı yaptığı için bizim de yapmamıza ruhsat çıktığını, şeriatla avam-havas herkesin amel ettiğini, hakikati ise ancak havas tabakasının anladığını, bunun için şeriatla hakikati ayrı bir dille zikrettiklerini, hepsinin aslının yüce Allah'a yakın üzere güzel kulluk yapmak olduğunu belirtmiş ve sonuç olarak demiştir ki:

“Hakikat, şeriatın aynısıdır, bunu iyi anla!”¹⁰⁹

Manevî keşifle elde edilen batınî ilimlerin insanların çoğundan gizlenmesi gerektiğini, çünkü bunun, onlara zarar verip fitneye düşüreceğini belirten İbn Arabî, Hasan-ı Basrî'nin bu tür sırları birkaç kişiyle paylaştığını, Ashaptan Ebû Hüreyre'nin (r.a),

“Hz. Peygamber'den (s.a.v) iki türlü ilim aldım, birini halka açıkladım; diğerini gizli tuttum. Eğer onu da açıklasaydım, şu boğazım kesilirdi!”¹¹⁰ sözüyle bu duruma işaret ettiğini kaydetmiştir.¹¹¹

¹⁰⁶ Kılıç, Mahmud Erol, *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, 13/253 (İstanbul 1996).

¹⁰⁷ İbn Arabî, Muhyiddin, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Kerim* (Tahk.: Mustafa Galip), s. 4 (Beyrut 1981).

¹⁰⁸ İbn Arabî, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁰⁹ İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiye*, (Tahk. Ahmed Şemsüddin), 4/288 (Beyrut 2006).

¹¹⁰ Buhârî, İlim, 42 (nr).

¹¹¹ İbn Arabî, *Kitâbü'l-Fenâ fi'l-Müşahede (Resâilü İbn Arabî* içinde. Tahk. Muhammed Şihâbüddin el-Arabî), s. 16 (Beyrut 1997).

Ahmed İbn Acibe el-Hasenî(1224/1809), Kur'ân'ın zahiri tefsirini ve bâtinî işaretlerini cem ettiği *el-Bahrü'l-Medîd fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd* isimli tefsirinde, zahir-batın hakkındaki görüşünü şöyle özetlemiştir:

"Bil ki yüce Kur'ân'ın, zahir ehli için bir zahirî manası, bâtin ehli için de bir bâtinî manası vardır. Bâtin ehlinin yaptığı tefsiri, gerçek manasıyla ancak bâtin ehli olanlar anlar, onu onlardan başkası anlamaz ve zevkine varmaz. Bu bâtinî mana, ancak zahirî manayı kabul ettikten sonra geçerlidir. Zahirî mana kabul edildikten sonra ehli olan kimse, ince bir ifade ve gizli bir işaretle bâtin ilmine işaret eder. Kimin anlayışı bu ince işaretleri anlama ve gizli sırlardan zevk alma derecesine ulaşmamışsa, o, bunları anlayanlara teslim etsin ve hemen onları inkara kalkmasın. Hiç şüphesiz zevke (bizzat ulaşmaya ve tatmaya) dayalı ilimler, aklın kavrayış gücünün ötesindedir, onlar, tevatür ve nakil yoluyla idrak edilemez."

İbn Acibe,"*Her ayetin bir zahirî, bir bâtinî, bir haddi (sınırı) ve bir matlâi (hakikatini müşahede yeri) vardır*" hadisi hakkında, şu yorumları yapmıştır:

34 | db

"Ayetin zahirî, nahiv, dil ve sarf ilmiyle uğraşanlar gibi, lafzın zahirî üzerinde duran kimseler içindir.

Ayetin bâtinî, lafzın manası üzerinde duran kimseler içindir; onlar ilahî kelamın ifade ve delalet ettiği emir, nehiy, kıssalar, haberler, tevhid ve bunların dışındaki Kur'ân ilimlerini tespitle meşgul olurlar. Bu, müfessirlerin bakış ve inceleme alanıdır.

Ayetin haddi, ondan hüküm çıkarmak için uğraşan fakihlere aittir. Fakihler, ayetin lafzı neye delalet ediyor ve hangi hüküm için beyan edilmişse onu tespitle uğraşır, o noktada durur ve ötesine geçmezler.

Ayetin matlâi (hakikatini müşahede) ise, sûflerin büyüklerinden hakikat ehline hastır. Onlar, ayetin zahirî manasından sonra onun bâtinî yönüne nazar ederler, ayetler üzerinde derin düşünme esnasında kendilerine bir takım gizli sırlar ve kapalı ilimler açılıp keşif olur. Hiç şüphesiz hakikat ehli kimseler, ayetin zahirînden onun içindeki sırlara bakar ve ayetin mana denizinin coşkun dalgaları arasına dalarlar. En doğrusunu Allah Teâlâ bilir."¹¹²

¹¹² İbn Acibe, *el-Bahrü'l-Medîd*, 1/16-19.

İbn Acibe, "Onlar, Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?" (Muhammed 47/24) ayetinin tasavvufî işaretlerinde şu önemli noktaya dikkat çekmiştir:

"Onlar Kur'ân'ı iyice düşünmüyorlar mı? Onda, zahirî ve bâtinî ilimler vardır fakat bu ilimler ancak kalplerin üzerindeki kilitler (perde ve engeller) kalkınca anlaşılır. Bu perdeler temelde dört şey olup şunlardır: 1. Dünya sevgisi, 2. Makam sevgisi, 3. Nefsanî hazlara ve şehvetlere dalmak, 4. İnsanı meşgul eden alaka ve bağların çokluğu. Kalp bunlardan temizlenip safî hale gelince, içinde yüce Zat ve ilahî sıfatlara ait sırlar tecelli edince Kur'ân'ı iyice düşünür, onun sırlarının denizine dalar, ondaki hakikat incilerini ve mana yakutlarını çıkarır."¹¹³

Tefsirinde yer yer işârî yorumlara yer veren Âlûsî, Kur'ân'ın bâtinî manasına ulaşmanın usulünü özetledikten sonra şöyle demiştir:

"Azıcık akli ve zerre kadar imanı olan bir kimsenin, Kur'ân'ın, Allah Teâlâ'nın kullarından dilediklerinin kalbine attığı ve akıttığı nice bâtinî manaları içerdiğini inkar etmesi uygun değildir."¹¹⁴

Sonuç

Kur'an'ın her ayetinin bir zahirî ve bir batınî manasının olduğunu bildiren hadis-i şerif, Kur'an'ı anlamak için zahiri tefsire ihtiyaç bulunduğu kadar, usulünce yapılacak tevillerin ve işârî tespitlerin de önemli olduğunu gösteriyor. Allah Teâlâ, "Biz kitapta (Kur'ân'da) hiçbir şeyi eksik etmedik" (En'âm 6/38) ayetinde insanın dini ve dünyası adına lazım olan her şeyi açıkladığını belirtiyor.

Giriş bölümünde değindiğimiz gibi bu açıklama, bizzat Cenab-ı Hak, O'nun peygamberi ve işin ehli alimler tarafından yapılmıştır. Ayetlerde açıklanması alimlere havale edilen konularda usulünce içtihat yapmak dinî bir görevdir. Müçtehit imamların yaptığı içtihat, nasıl büyük bir emek mahsulü ise, seyrü sülûk erbabının ortaya çıkardığı Kur'ânî hikmetler, hakikate ait işaretler, sahih ilhama dayalı marifetler de ciddi bir mücahedenin sonucudur. Dolayısıyla her iki grubun ortaya koydukları, Kur'an ve sünnetin meyvesidir.

Yüce Allah'ın sonsuz kelam tecellisi olan Kur'an'ı tek bir mana ile dondurmak, ayetlerini tek bir izahla sınırlandırmak, onlardaki sır ve inceliklerin sadece dil kuralları ve akılla anlaşılabilceğini

¹¹³ İbn Acibe, a.g.e, 7/123-124.

¹¹⁴ Âlûsî, *Rühü'l-Meanî* 1/29.

düşünmek yüce Allah'ın kelamının batınını anlamak için yeterli olmadığı gibi, bu görüş, nasların beyanına ve dinin ruhuna da uygun gözüküyor. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v), Kur'ân'ı "*İbretleri bitmez, içi hüküm ve hikmetlerle dolu, alimlerin kendisinden doymayacağı bir kitap*" olarak tanıtmıştır.¹¹⁵ Hz. Ali (r.a), "İstesem sadece Fatıha suresinden yetmiş deve yükü tutacak tefsir yaparım"¹¹⁶ sözüyle, Kur'an'daki gizli ilimlere ve bu ilimleri elde etmede bir insanın ulaşabileceği noktaya işaret etmiştir. Yine sahabeden Ebü'd-Derdâ (r.a), "Bir adam, Kur'ân için birçok izah yönü görmedikçe, gerçek fakih olamaz"¹¹⁷ derken aynı noktaya dikkat çekmiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Kur'an'ın zahiri hakkında yapılan yorumlar ortak manalar etrafında dolaşmaktadır. Ayetlerin batınî yönüne gelince, incelememize konu olan hadis üzerinde yorum yapan sufiler gibi, müfessir ve muhaddisler de Kur'an'ın batınî bir manasının olduğunu kabul etmişler fakat onun tanımı, sınırı, ifade şekli ve tahsili konusunda farklı şeyler söylemişlerdir.

36 | db

Rivayet ve dirayet tefsirlerinde az da olsa bazı ayetlerin batınî/işârî manasına değinilmiştir; genelde bunlar ayetin zahire göre yorumlanmasının sakıncalı olmasından ileri gelmektedir. Müfessirler bu tür yorumlara daha çok "te'vil" ismini verirler.

Sufiler, Kur'an'ın batınî manalarını anlamak için akıl ve zahirî ilimden çok, müşahede halini elde etmiş ve ilhama mazhar olmuş safi kalp üzerinde durmuşlardır. Çünkü kalp, ilahî muradı anlamının merkezidir. Cenab-ı Hak, kelamını güzel anlayan kimsede şu üç özelliğin bulunduğunu haber vermiştir:

1. Hakikatini tefekkür eden bir kalp,
2. Anlatılan şeyi dinlemeye dikkat kesilen bir kulak,
3. Manayı anlamak için şahit olan bir zihin. (Kâf 50/37)¹¹⁸

"Allah hikmeti dilediğine verir; kime hikmet ihsan edilmişse, ona pek çok hayır verilmiştir" (Bakara 2/269) ayetindeki hikmete, Allah'ın kitabında güzel anlayış sahibi olmak, hakikati Allah'tan gelen bir ilhamla anlamak¹¹⁹, haşyet, Kur'an'da derin anlayış gibi manalar da

¹¹⁵ Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 14; Ahmed, *Müsned*, 1/91; Dârimî, *Sünen*, nr. 3334, 3335; Ebü Ya'lâ, *Müsned*, nr. 367.

¹¹⁶ Süyûtî, *el-Itkân*, 2/1224.

¹¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/273; Ebü Nuaym, *Hilyetü'l-Evliya*, 1/27.

¹¹⁸ Tefsirî mana için bk. *Envârü't-Tenzîl*, 2/425.

¹¹⁹ İbn Acibe, *Bahrü'l-Medid*, 1/269.

verilmiştir.¹²⁰ *Hikmetin başı Allah korkusudur*¹²¹ buyrulan hadiste, hikmete ulaşmak, yakini iman ve takvaya bağlanmıştır. Kur'an-ı Hakim'de, takva sahiplerine, özel bir nur (Hadid 57/28) ve furkan (Enfal 8/29) yani hakkı batıldan, iyiyi kötünden ayırt edecek bir nur ve feraset, ilahî yardım, şüphelerden çıkış ve her türlü sıkıntılardan kurtuluş¹²² müjdelenmiştir. Bu nurla ulaşılan ilme "İlm-i ledün" denir. İlm-i ledün, Allah tarafından kula ilham ve ihsan edilen manevî ilimdir.

Allame Zerkeşî, ilim, anlayış, takva ve tefekkür sahibi olmayan kimselerin Kur'an'ın lezzetinden bir şey elde edemediklerini belirtir¹²³ ve bazı ayetlerde saklı hakikatlerin anlaşılması için mükâşefe ilimlerinden büyük pay sahibi olmak gerektiğini hatırlatır.¹²⁴

Cenab-ı Hak, kibirli kimseleri ayetlerini anlamaktan ve hakkı müşahededen alıkoyacağını belirtmiştir (A'râf 7/146). Ayete, "Onlardan Kur'an'ı anlamayı çekip alırım; kendilerini tefekkür ve ibretten alıyorum" manası da verilmiştir.¹²⁵ Kibirli ve bencil bir nefis, ilahi kelamın inceliklerine ulaşamaz. Kur'an ehli, tevazu sahibi olmalıdır; hak kimden ve nereden gelirse kabul etmelidir. En iyi ben bilirim edası, şeytanî bir tavırdır. İlahi kelamda, *"Her bileninin üstünde daha iyi bilen biri vardır"* (Yusuf 12/76) şeklindeki uyarı, cahillerden çok ehl-i ilme yöneliktir. Kur'an'a varis yapılan alimlerin en önde gelen sıfatları, ihlas, takva, vera, haşyet, haya, edep, tevazu, zühd, zikir, fikir, salih amel ve merhamettir. Bunlara sahip olmayan bir kalbe, ilahî sırlar ve Rabbanî marifetler emanet edilmez.

Zahiri ilimle yetinen alimlerin, hikmet ve marifet ehli ariflerden istifade etmesine tek engel, ariflerin yanlış yorumları değil, alimin onları yanlış anlaması veya hiç anlamamasıdır. Aslında, alimle arif, birbirini tamamlamaktadır. Hem alim hem arif olanlar, gerçek fakih ve hakiki varistirler.

¹²⁰ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî Tefsiri'l-Me'sûr*, 2/66 (Beirut 2002); İbn Ebî Hâtim, Abdürrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî, *Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm* (Tahk.: Esad Muhammed Tayyib), 2/533, Riyad 1997.

¹²¹ Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, nr. 744; Süyûtî, *es-Sağîr*, nr. 3461.

¹²² Beydâvî, *a.g.e.*, 1/318; İbn Acibe, *Bahrü'l-Medid*, 3/23.

¹²³ Zerkeşî, *el-Burhan*, 2/171.

¹²⁴ Zerkeşî, *a.g.e.*, 2/172.

¹²⁵ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 3/563; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, 5/1567.

Şâtıbî'nin (790/1388)Kur'an'ın zahiri ve batını konusundaki izahlarını¹²⁶ da göz önünde bulundurarak diyebiliriz ki: Fazilet sahibi ariflerin, ayetler üzerinde yaptıkları batınî yorumlar, Batıniye fırkasının yaptıklarından farklı olup, onların bir şekilde ayetlerin zahiriyle veya ruhuyla telifi mümkündür. Çünkü sufiler, yaptıkları bu tür yorumlara, "tefsir" demiyorlar, onu ilk mana olarak zikretmiyorlar, en önemlisi zahirî manayı inkar ve ihmal etmiyorlar. Sonra, yaptıkları yorum, ince bir münasebet, benzerlik, karine veya kıyasla ayetin zahiriyle veya batınî ruhuyla uyum içinde oluyor. Ayrıca bu yorumlar, kulun marifetini artırmakta, onu tevhide yöneltmekte, salih amele teşvik etmekte, ilme katkı sağlamakta yani anlayana ve alana fayda vermektedir.

Muhyiddin İbn Arabî'nin belirttiği gibi, din ilimlerinde sırf zahirde kalanlar gibi, hep batına dalanlar da makbul değildir. Orta yol, dini anlamada Şâri'e tabi olup, onun "dur!" dediği yerde durmak, "yürü!" dediği yerde yürümektir. Ancak bu şekilde kulun Allah'a muhabbeti sahih olur, günahları temizlenir ve ebedi saadet elde edilir. Çünkü Cenab-ı Hak, "*Resûlüm de ki: Bana uyun ki Allah sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın*" (Âl-i İmran 3/31) buyurmuştur.¹²⁷

Zahirle batın, ruhla beden gibidir; ikisi birbirini tamamlar. Ruh olmadan beden hayat bulamayacağı gibi, dünya şartlarında beden olmadan da ruh ayakta duramaz.

Kur'ân ve sünnetin zahirini dikkate almayan ve kendisini onlarla bağımlı görmeyen kimselerin yaptığı yorumların dinî bir bağlayıcılığı olmadığı gibi, ilmî bir değeri de yoktur. Bir iş veya söz, Kur'an ve sünnetin zahirî delillerinden veya batınî işaretlerinden tasdik almıyorsa o, dinen reddedilir. Herkesin zahirine ve batınına şahit olarak yüce Allah yeter.

¹²⁶ Şâtıbî'nin açıklamaları için bk. *el-Muvafakât*, 3/287-310.

¹²⁷ İbn Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlâhiyye fî Islâhi'l-Memleketi'l-İnsâniyye* (Takh.: Asım İbrâhim el-Keyyâlî), s. 68 (Beyrut 2003).

Kaynakça

- Abdülğani Abdülhâlık, Hücciyetü's-Sünne-Sünnetin Delil oluşu (Trc. Dilaver Selvi), Şûle Yayınları: İstanbul 1996.
- Aliyyü'l-Kârî, Molla Ali b. Süleyman Muhammed, Mirkâtü'l-Mefâtiḥ Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih, I-XI, Beyrut 1994.
- Alusi, Şihabüddin Mahmud, Rûhü'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'ü'l-Mesânî, (Tahk.: Seyyid İmran), I-XXX, Kahire 2005.
- Bedrân, Ebü'l-Ayneyn Bedrân, Uslûlü'l-Fıkhi'l-İslâmî, İskenderiye trs.
- Beğavî, Mühyissünne Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesud, Şerhü's-Sünne, (Tahk.: Ali Muhammed Muavvad-Âdil Ahmed Abdülmevcûd), I-VIII, Beyrut 2003, 2. Baskı.
- Meâlimü't-Tenzil (Tahk.: Halid Abdurrahman el-Âk-Mervan Sivâr), I-IV, Beyrut 2002.
- Beydavî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed, Envarü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl, I-II, Beyrut 1988.
- Bikâî, Ebü'l-Hasan Burhanüddin İbrahim b. Ömer, Nazmü'd-Dürer fi Tenâsübü'l-Âyâti ve's-Süver (Tahk.: Abdürrezzak Galip Mehdî), I-VIII, Beyrut 2006.
- Bursevî, İsmail Hakkı, Ruhü'l-Beyân (Ta'lik: Ahmed Ubeydû İnâye), I-X, Beyrut 2001.
- Deylemî, Şehredar b. Şûriye, Firdevsü'l-Ahbar, I-V, Beyrut 1987.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah, Hilvetü'l-Evliya ve Tabakâtü'l-Asfiya, I-XII, Beyrut 2007.
- Ebû Ya'la, Ahmed b. Ali el-Müsenna et-Temîmî el-Mevsilî, Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî (Tahk.: Hüseyin Selim Esed), I-XVI, Beyrut 1989.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddin, Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevdûa, I-XII, Riyad 2000.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakup, Basâriu Zevi't-Temyîz fi Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz (Tahk.: Muhammed Ali Neccâr), I-VI, Beyrut trs.
- Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, İhyau Ulûmi'd-Din, I-V, Beyrut 2000, 1.b. el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl (Tahk.: Muhammed Hasan Heytû), Beyrut 1998, 3. Baskı.
- el-Gimârî, Muhammed b. Siddîk el-Hasenî, el-Müdâvî li İleli'l-Câmii's-Sağîr ve Şerhayi'l-Münâvî, I-VI, Beyrut 1996.
- el-Ğurab, Mahmud, Rahmetün mine'r-Rahman fi Tefsiri ve İşârâti'l-Kur'ân, I-IV Dimeşk 1989.
- el-Habbâzî, Ebû Muhammed Ömer b. Muhammed b. Ömer, el-Muğnî fi Usûli'l-Fıkh (Tahk.: Muhammed Mazhar Bekâ), Mekke 1403 hicrî, 1. Baskı.
- Hafacî, Ahmed b. Muhammed, Hâşiyetü's-Şihâb (İnyâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'l-Râzî), I-IX Beyrut 1997, 1.Baskı.Hatib, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, Tarihu Bağdad, I-XV, Beyrut, trs.
- Hâzin, Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim, Lübabüt'-Tevîl fi Meânî't-Tezil (Tahk.: Abdüsselam Muhammed Ali Şâhin), I-IV, Beyrut 2010.
- Heysemi, Nuruddin Ali b. Ebi Bekir, Mecmaü'z-Zevaid ve Menbeu'l-Fevâid, I-X, Beyrut 1982.
- İbn Acibe, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdî, el-Bahrü'l-Medîd fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Mecîd (Tahk.: Ömer Ahmed er-Râvî), I-VIII, Beyrut 2002, 1. Baskı.
- Tefsirü'l-Fatihati'l-Kebîr, (Tahk.: Bessâm Muhammed Bârûd), Dârü'l-Hâvî, 1999. 1. Baskı.
- İbn Arabî, Muhyiddin, el-Fütûtü'l-Mekkiye, (Tahk.Ahmed Şemsüddin), I-VIII, Beyrut 2006.
- Tefsirü'l-Kur'ânî'l-Kerim (Tahk.: Mustafa Galip), I-II, Beyrut 1981.
- et-Tedbirâtü'l-İlâhiyye fi Islâhi'l-Memleketi'l-İnsâniyye (Tahk.: Asım İbrâhim el-Keyyâfî), Beyrut 2003.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdürrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî,

- Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm (Tahk.: Esad Muhammed Tayyib), I-X, Riyad 1997.
- İbnü'l-Esir, Ebü's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî,
en-Nihâye fî Garibî'l-Hadîs ve'l-Eser (Ta'lik: Ebû Abdurrahman Salah b. Muhammed b. Uveyda), I-V, Beyrut 1997, 1. Baskı.
- İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. İbni Hibban b. Ahmed el-Büstî, Sahihu İbn Hibban bi Tertibi İbn Belabân, (Tahk.: Şuayp Arnavut), I-XVIII, Beyrut 1997.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî, Tabakâtü'l-Kübrâ (Tahk.: Muhammed Abdülkâdir Atâ), I-VIII+Fihrist, Beyrut 1998, 2. b.
- İmam Rabbani, Ahmed Serhendî, Mektûbât-ı Rabbânî, I-II, İstanbul trs.
- İskenderî, Ahmed b. Muhammed İbn Ataullah, Letâifü'l-Minen, Beyrut trs.
- Kannûcî, Muhammed Sıddık b. Hasan, Ebcedü'l-Ulûm (Tahk.: Abdullah Hâlidî), Beyrut 2001.
- Kâsımî, Muhammed Cemalüddin, Tefsirü'l-Kâsımî-Mehâsinü't-Te'vîl, (Tahk.: Humammed Bâsil Uyûn es-Sûd), I-IX, Beyrut 2003, 2. Baskı).
- Katip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, Keşfü'z-Zünûn an Esami'l-Kütübi ve'l-Fünûn (İzâhü'l-Meknûn ve Hediyetü'l-Ârifin'le birlikte), I-VIII, Beyrut 2008.
- Konevî, İsamüddin İsmail b. Muhammed, Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsiri'l-İmam Beydâvî, c. I-XX, Beyrut 2001.
- Kuşeyrî , Abdülkerim, Kuşeyrî Risâlesi (Trc. Dilaver Selvi), Semerkand: İstanbul 2011. 7. Baskı.
- Mâverdü, Ali b. Muhammed b. Habib, en-Nüketü ve'l-Uyun-Tefsirü'l-Mâverdü (Tahk.: Abdülmaksûd b. Abdurrahîm), I-VI, Beyrut 2007, 2. Baskı.
- el-Mekki, Ebû Tâlib, Kütü'l-Kulûb-Kalplerin Azığı, (Trc. Yakup Çiçek-Dilaver Selvi-Ali Kaya), I-IV, Semerkand: İstanbul 2003, 2. Baskı.
- Münavî, Muhammed Abdurrauf, Feyzü'l-Kadir Şerhü'l-Câmii's-Sağır, I-XIII, Riyad 1998. 1. Baskı
- Münziri, Abdulazim, et-Terğîb ve't-Terhîb, I-IV, Beyrut, 1983.
- Necmüddin-i Kübrâ, Ahmed b. Ömer b. Muhammed, et-Te'vilâtü'n-Necmiyye fi't-Tefsiri'l-İşâri es-Sûfi (Tahk.: Ahmed Ferid el-Mezîdî), I-VI, Beyrut 2009, 1. Baskı.
- Razî, Fahrüddîn, Mefâihü'l-Gayb, c.1-32+2 cilt Fihrist, Beyrut 1990, 1. Baskı
- Sâbûnî, Muhammed Ali, et-Tıbyân fî Ulûmi'l-Kur'an, Dersaadet: İstanbul trs.
- Serrac, Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed et-Tûsî (378/988),
el-Lüma' fî Tarihi't-Tasavvufi'l-İslâmî (Tahk.: Kamil Mustafa Hendâvî), Beyrut 2007, 2. Baskı.
- Süyûtî, Abdurrahman Celalüddin, ed-Dürrü'l-Mensûr fî Tefsiri'l-Me'sûr, I-VIII, Beyrut 2002.
- el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an (Ta'lik: Mustafa Dibboğa), I-II, Beyrut 2006.
- el-Câmii's-Sağır fî Ehâdisi'l-Beşiri'n-Nezîr, I-II, Dârü'l-Fikr, Beyrut, trs.
- Sühreverdî, Ömer b. Muhammed, Avârifü'l-Mearif, trc. Dilâver Selvi, Semerkand yay: İstanbul 2011, 8. Baskı.
- Sülemî, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Musa el-Ezdî, Hakâikü't-Tefsîr, (Tahk.: Seyyid İmran), I-II, Beyrut 2001.
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa, el-Muvâfakât fî Usûli's-Şeria, (Tahk.: Komisyon), I-IV, Beyrut trs.
- el-Muvâfakât-İslâmî İlimler Metodolojisi, (Trc. Mehmed Erdoğan), I-IV, İz Yayıncılık: İstanbul 1993.
- Şarani, Abdulvehhab b. Ahmed, Tabakâtü'l-Kübrâ, I-II, Beyrut, trs.

- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Mefâtihi'l-Esrâr ve Mesâbihü'l-Ebrâr (Tahk.: Muhammed Ali Âzerşeb), I-II, Tahran 2008.
- Şeyhzâde Muhammed b. Muslihiddin Mustafa el-Hanefî, Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ Tefsiri'l-Kâdî'l-Beydâvî (Tahk.: Muhammed Abdükadir Şâhin, I-VIII, Beyrut 1999.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, el-Mu'cemü'l-Kebîr, (Tahk.: Humeydî Abdülmeccid es-Selefi) I-XXV, Beyrut 2002.
- el-Mu'cemü'l-Evsat (Tahk.: Muhammed Hasen İsmail eş-Şâfi) I-VII, Dârü'l-Fikr: Beyrut 1999..
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, Câmîü'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân, (Tahk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXVI, Riyad 2003.
- Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa, Miftâhü's-sâde ve Mısbâhü's-Siyâde fi Medûati'l-Ulûm, (Tahk.Ali Dahrûc), Beyrut 1998.
- Tebrizî, Muhammed b. Abdullah, Mişkâtü'l-Mesâbih, I-III, Beyrut 1991.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali el-Hanefî, Keşşâfu Istilâti'l-Funûn, I-IV, Beyrut 1998.
- et-Tîbî, Şerefüddin Hasan b. Muhammed, Şerhu't-Tîbî ala Mişkâti'l-Mesâbih, I-XII, Pakistan 1413 Hicri.
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b Abdullah, Tefsirü't-Tüsterî (Tahk.: Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd), Beyrut 2002.
- Zebidî, Muhammed b. Muhammed el-Murteza, İthafü's-Sâdeti'l-Muttakîn, I-XIV, Beyrut 1989.
- Zehebî, Hüseyin, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, III, Kahire 2005.
- Zekiyüddin Şa'ban, İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh) (Trc. İbrahim Kafi Dönmez), Ankara 1990.
- Zerrûk, Ahmed b. Ahmed er-Bernesî el-Mağribî, Kavâidü't-Tasavvuf, Dimeşk 2004.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazim, Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân, I-II, Beyrut 2005.
- Zeydân, Abdülkerim, el-Vecîz fi Usûli'l-Fıkh, Dersâadet: İstanbul trs..

